51 964

Tiszatáj

1990. MÁJ. * 44. ÉVF.

5

Domokos Mátyás Nagy Lászlóról; Döbrentei Kornél, Szöllősi Zoltán versei; Bajor Andor esszéje; Ablonczy László: Téli betegnapló; tanulmányok Németh Lászlóról

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

A szerkesztőség elnöke: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő: ANNUS JÓZSEF
Főszerkesztő-helyettes: OLASZ SÁNDOR
Rovatvezetők: ABLONCZY LÁSZLÓ
SZOKAI IMRE
Belső munkatárs: RADVA LÁSZLÓ
Műszaki szerkesztő: ENGI MÁRIA

Főmunkatársaink:

DOBOS LÁSZLÓ (Pozsony)
GREZSA FERENC (Szeged)
TADEUSZ NOWAK (Varsó)
SÜTŐ ANDRÁS (Marosvásárhely)
VEKERDI LÁSZLÓ (Budapest)

---

tiszatáj

A Csongrád Megyei Tanács lapja. Kiadja a Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat.
Felelős kiadó: Kispál Antal — 90-1238 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató.
Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Telefon: (62) 12-670. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, Lehel u. 10/A — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR Postabank Rt. 219—98—636 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 25 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 75, fél évre 150, egész évre 300 forint.
ISSN 0133 1167

Tartalom

XLIV. ÉVFOLYAM, 5. SZÁM

1990. MÁJUS

DOMOKOS MÁTYÁS: Táltos Babilonban — avagy: szépségmaximummal a bánat ellen — a líra elsivatagosodása korában (Kísérlet Nagy Lászlóról) 3

DÖBRENTEI KORNÉL: János profán jelenései 28

BAJOR ANDOR: Bánffy Miklós Erdélyi története ... 29

SZÖLLŐSI ZOLTÁN: Hajnal, 1954, Föld hajósa, 1963 43

SÁRÁNDI JÓZSEF: Történelmi idő, A legszebb panoráma, A paternalizmus színeváltozása 45

PINTÉR LAJOS: [Lengyelországban megint], [Nézem gyerekeim], [Hideg van], [Egyetlen nagy falu] 47

LEVENDEL JÚLIA: „Isten engem is szeret" (Faulknerrel az aluljáróban) 49

VISKY ANDRÁS: Hóbagoly 57

TATÁR SÁNDOR: Szavak, érted, esélyül, Ami marad(t) 58

ABLONCZY LÁSZLÓ: Téli betegnapló — avagy: a szélkakasok csikorogva pörögnek 61

TANULMÁNY

GREZSA FERENC: Lutheri szerepben (Monostori Imre: Németh László Tanú-korszakának fogadtatása) 75

BERTHA ZOLTÁN: Németh László: Sorskérdések 79

POMOGÁTS BÉLA: Kontinuitás és diszkontinuitás 92

ILLUSZTRÁCIÓ

KÉRI LÁSZLÓ grafikái a 48., 56., 60., 74. és a 96. oldalon. (A reprodukciókat *Hernádi Oszkár* készítette.)

DOMOKOS MÁTYÁS

Táltos Babilonban

avagy:

szépségmaximummal a bánat ellen — a líra elsivatagosodása korában

KÍSÉRLET NAGY LÁSZLÓRÓL

1.

Nem érdekel, hogy kit érdekel
(DM)

Két emberöltővel ezelőtt, a Szabómunkások Szakszervezetének Almássy téri nagytermében egy költő nagy érdeklődést keltő előadásában arról beszélt, hogy a művészet — s benne a költészet — lényegéről „tartja magát az a felfogás is, amely a művészetet játékos hajlamból, játékösztönből magyarázza. Ennek semmi értelme nincsen — folytatta gondolatmenetét a Magyar Szociáldemokrata Párt Jaurés-munkaközösségének előadója —, mert éppígy állíthatná bárki, hogy játék a bölcselet, játék a tudomány, játék az élet. Hát muszáj élni? Muszáj gondolkodni? Nyilvánvaló, hogy neked nem és nekem sem. De az életnek muszáj, de az elmének muszáj, különben nem volna semmi az, ami. Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben *meggörbülne a világ gyémánttengelye.*"

A közismert idézetből nyilvánvaló, hogy ez a költő: József Attila volt, akit egyik leszármazottja a magyar költészetben: Nagy László, „a Mindenség summáslegényének" nevezett. Ez a lelki rokoni kapcsolat, s a gyógyíthatatlan seb, amelyet más-más módon és más-más következményekkel, de ugyanannak az utópiának a történelmi gyakorlata ütött e két költőn, hitelesíti a szemember, hogy az idézett József Attila-i gondolat szolgáljon Nagy Lászlóról való, s az ő költészetét egy bizonyos meghatározó aspektusból elemző-értelmező kísérletem arkhimédeszi pontjául, jóllehet — akár mint a posztmodern kor tanúja és kortársa a művészetben — tökéletesen tisztában vagyok vele: nincsen arra semmiféle egzakt, tudományos biztosíték, hogy a világ gyémánttengelye, már amennyiben léteznék egyáltalán ilyesmi a Mindenségben, csakugyan elgörbülne a versek hiányától, a költészet időleges vagy végleges elnémulásától.

De a költészet maradék híveinek ez a József Attila-i gyémánttengely mégiscsak magától értetődő szellemi-lelki és kulturális igazság. S a költők hite olyan evidencia, mint a geometriában a világ szerkezetének az elemeit kifejező euklidészi posztulátumok valamelyike/bármelyike. Vallotta ezt Nagy László is, különben nem írta volna — *Tűz* című versében —, hogy a költői „ihlet, mindenség-gyökerű"; s vallja ezt minden igazi költő — a gyakorlatával. Különben nem írna verset.

Tekintsük tehát ezt a hitet a szó filozófiai értelmében vett realitásnak, s folytassuk azzal, ami okszerűen következik ebből a feltételezésből, s különben is egybevág azzal az általános líratörténeti empíriával, hogy minden jelentős, minden korszakos költészetnek is megvan a *saját* gyémánttengelye; életérzés és szemlélet, meggyőződés és szerep, erkölcsi akarat és álom szálaiból sajtolva az egyéni sors, történelmi kor és a Létezés együttesen az individuumra nehezedő, iszonyú súlya alatt, amelynek aztán költőnként más a karátértéke. És más — csakis őrá valló — a fénye a versben. A Nagy László-versek szövegének jellegzetes tűzzománcát az a magas hőfokon izzó hit eredményezi, mely szerint az ő ihlete (amint ezt már sokszor elmondták vele kapcsolatban: legtöbbször és legkövetkezetesebben az irodalomtörténet-írás oldaláról Kiss Ferenc) „bajvívó ihlet, eredménye pedig „létérdekű küzdelemköltészet". (Görömbei András.) Ennek a bajvívó ihletnek a legfőbb fegyvere a rontás ellen, a kifejezés mesés-tündéries szépsége, amelyben tehetsége őserejének izomjátéka tükröződik. Amit ő maga mondott — 1975-ben —, hogy tudniillik „a szó igaz hőse akarok lenni", ahhoz a korviszonyok ismerete és költészete alapján nyugodtan hozzátehetjük: Nagy László a költői szépség maximumára — olykor már-már a lehetetlen álomhatáráig — törekedve akarta betölteni a szó igaz hősének szerepét és hivatását, a szó meggyalázása korában, mert ebben látta — s talán nemcsak költőként — az egyetlen esélyt, hogy egy „lefokozott élet" *(Medvezsoltár)* és „erkölcsi erózió" *(Glossza, bocsánatért)* ellenében „az emberárulók szutykát / erővel győzze a szív / szép szóval a száj!" A 20. század közepén, s második felében éppúgy a „képtelen, nagy szépség" hajszolója volt tehát, mint a 16. század második felében Balassi Bálint (akitől egyébként ez az önmagára vonatkoztatott megállapítás származik), s éppúgy bízott a „szép szó" hatalmában, mint egy emberöltővel korábban József Attila.

A Nagy László-vers szépségmaximumának egyik forrására és koordinátájára e szépség kivirágzásának első nagy korszakával, az ötvenes évekkel szinte egy időben Rónay György mutatott rá, amikor a *vigilia*beli kritikájában megállapította, hogy „a világnak azt az eleve adott költőiségét érezzük nála, amit József Attilánál... azt, hogy a világ, *úgy amint van,* csupa metafora, tündéries sokértelműség, a szó eredeti értelmében mesés telítettség". A második koordinátára, ugyancsak az ötvenes években, a *Deres majális* versei alapján Németh László figyelmeztetett: Nagy László — írta — bár képekben, emlékekben él, mégsem „élmény-, vallomásköltő"; hogy a szülőföld, a természet és a régi paraszti világ tárgyai, dolgai csak segítették kibontani a költőből a benne rejlő szépet, de népisége „nem a parasztosztály reprezentálása a költészetben... inkább a nyelv ősi, közösségi emlékeinek az ébren tartása a népi ritmusokon, fordulatokon át". S ezt Nagy László is megerősíti egyik vallomásában: „noha költészetem visel népi jegyeket is, nem tartom magam népi költőnek, sem stílus és forma szerint, sem a szó néptribuni értelmében." Mintha ösztönösen megerősítené ezzel Babits 1930-ban papírra vetett gondolatának az igazát, miszerint „a népies csak akkor lehet fölfrissítője és szerves értéke az irodalomnak, ha nem marad népies; ha a nép nem cél, hanem forrás — s máskülönben a népies költő marad népköltő, azaz osztálykölto." De Nagy László tudatosan vallotta azt is, hogy bár „a versből, mint minden művészetből, az ember személyes sorsa szól", a versnek — számára — nem az volt a szerepe, hogy a megélt élet és élmények felhangosító megafonja legyen. „Mióta verset írok, célom a kifejezés plasztícitása, erőteljessége, merészsége. Mindez kapcsolatos a formával, metaforával és ritmussal."

(*Interjú*, 1965.) Ugyanerre figyelt föl költőtársa, Csoóri Sándor is, amikor Nagy László törekvéseivel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy „azokkal a költőkkel tartott, akik Eliottal és Saint-John Perse-szel vallják, hogy mindig a személyiségfelettiben kell megjelennie és igazolódnia annak, ami az emberben a legszemélyesebb, mivel a személyiség igazi éthosza nem az önmegmutatás, hanem a teljes önfeledtség és önátadás erénye." Nagy László verseiben tehát „nem az ismert szereplíra, hanem Idő és Sors fölé emelkedő lelkület" ölt testet. (Érdekes módon igazolódik ez a megállapítás Nagy László angol nyelvű verseskönyvének — *Love of the Scorching Wind* volt a címe — megjelenése után az angol kritikában. „Szimbolikája egyszerre személyes és egyetemes — írta róla Martin Booth a Tribune-ben. — Amit megkísérel, s ami sikerül is neki, az a személyes mítosz egyetemessé tétele, mígnem az új relevanciát teremt.") Ami pedig a lírai kifejezés plasztícitásának és a ritmusnak az összefüggéseit illeti, s hogy ez mit takar; irodalomtörténeti perspektívába helyezve, megint csak Németh László vette először észre: Nagy László a saját költői gyakorlatában oldotta meg „a magyar ritmus Ady óta vitatott problémáját". Vagyis azt, ami Kiss Ferenc elemzése értelmében „az időmérték és a magyaros ütemezés szimultán jelenléte, érvényesülése" Nagy László verseiben; a *Menyegző* példáján demonstrálva a magyaros versforma Nagy Lászlóra jellemző „megmértékelésének" a jeleit. „Sem az egyik, sem a másik nem igazodik határozott mértékhez, de bizonyos ütemek, illetve ütemkapcsolatok elég sűrűn ismétlődnek... A versbeszéd ajzottságát, azt a lobogó, dinamikus lüktetést, amely első hallásra megragadja az olvasót, elsősorban ez az időmértékes feltöltöttség okozza." — Végül a Nagy László tehetségének karakterére vonatkozó, legfontosabb kritikai felismerések közül idéznem kell azt az alkati meghatározást, amely Czine Mihálytól származik, mert nélküle aligha lehetne megérteni, hogy — szóljon bármiről — miért olyan egynemű, romantikus-tragikus hangoltságú a Nagy László-vers: „Nem a téma, nem a tárgy buzdítja írásra, hanem a már benne lévő érzéshez keres lírai alkalmat. A témát, a tárgyi elemeket így sem iktathatja ki teljesen — a költő szükségképpen a tárgyakon keresztül beszél —, de a tárgyi dolgokból inkább csak a magok maradnak költészetében, amelyek körül érzései hold-udvarát megvonhatja..." Ez a „benne lévő érzés" persze erkölcsi attitűd is, mint a szegények lázadó indulatának a vállalása, de egyszersmind esztétikai értékképző forrás is, mint a közös sors égető szépségének a kifejezése; az a hűség, amivel — Görömbei András szerint — halálig „alulról, a vesztesek, kiszorítottak szemével vizsgálja a létezést." Erre a ritka egybeesésre az életét tette fel Nagy László, hogy ezzel adjon erősebb hitelt a költői szónak, ezért teljes mértékben igazat adhatunk Orbán Ottónak, amikor megállapítja, hogy „képességeken és nagy szándékokon túl szerencse dolga is, hogy az egyéni a közös vonzáskörébe kerül-e, de ha már egyszer odakerül, és a költő nem szédül meg vagy retten vissza a nagy lehetőségtől, csillagok módjára robbanhat egymásba költészet és sors, hogy láncsóvaként vesse a verset."

A Nagy László működésében megtestesülő lírai szépség esztétikai gyökérzetét átvilágító, közismert megállapításokra nemcsak azért emlékeztettem, mert e nélkül aligha tudnám fölvázolni, hogy — hitem szerint — mi volt a sorsszerű költői és esztétikai szerepe a szépségmaximum ideájának Nagy László lírájában. De mindezt, amennyire lehetséges és szükséges, el is akarom választani a Nagy László művének kritikai fogadtatása és utóélete egy részében kitüntetett erővel kísértő, s a költői értékre — csak a költői értékre —

orientált kritikai látást homályba vonó, bár kétségkívül jóhiszemű és jó szándékú rajongásból fakadó manipulációktól, mert az ilyen, esztétikán és költészeten kívüli melléktekintetek, még ha a baráti vagy rajongó szívek elfogultságaiban találják is meg természetes indokoltságukat, önmagukban sohasem tölthetnek be „értékátömlesztő" funkciót, legföljebb „segédpontok" beírására ösztönözhetik a „bajvívó költészet" ringje körül helyet foglaló pontozó bírákat és kibiceket. (Mit érne azonban Petőfi erkölcsi szigora és bajvívó kérlelhetetlensége, ha — mondjuk — Lisznyai tehetségével és kifejező erejével párosult volna? Nagy László emlékét és művét kompromittálják azok, akik költészetének lényegét és értelmét az amúgy is sok félreértést szülő metaforára: a „káromkodásból épült katedrális"-ra szűkítve, ezt a templomot, mintha bizony nem állna meg a saját lábán és restaurálásra szorulna, beállványozzák olcsó moralitásokkal.)

„A világ mint akarat és képzet" schopenhaueri mintája a költői világteremtésben is érvényesül a vers szuverén törvényei szerint, s igazi problematikája, amibe ez a világteremtő költői akarat, vagy ha tetszik: képzet és álom belenyomul, az a közeg, amelybe minden költészet gyémánttengelye — Nagy László esetében a szépségmaximumra való törekvés — bele van, a maga módján, ágyazva. Az a költészettörténeti szituáció, amelynek gondjait — a költészet lehetőségét, vagy Nagy László szavával: „a lírai fényűzést" *(A Zöld Angyal)* vagy annak „végét", illetőleg lehetetlenségét — szinte elviselhetetlen intenzitással növeszti fel egy világtörténelmi szituáció, amelynek a magyar is csak része, s amilyen „időről soha nem csikorogtak az atyák a holnap kölykeinek" *(Krónika-töredék)*.

Ez a folyton növekvő súllyal a költészetre nehezedő nyomás nem a második világháború végén lesz nyilvánvalóvá, amikor Adorno kijelenti, hogy „Auschwitz után nem lehet többé verset írni", s aminek költői értelemben fényes cáfolata a közelmúlt negyven esztendő világlírája (beleértve természetesen azokat is, akik — mint Pilinszky vagy Paul Celan — éppen Auschwitz apokalipszisából teremtettek egyetemes érvényű költészetet); de nem is a „létező szocializmus viszonyainak" (egyebek közt harcosan líraellenes) diktatórikus irodalompolitikai gyakorlatával párhuzamosan. Kezdeteit és csíráit valószínűleg a múlt század első harmadában kell keresnünk, amikor a modern társadalom szerkezete kezd kirajzolódni Európa hétköznapjaiban, Hegel pedig levonva a logikus konzekvenciákat, megjövendöli a líra halálát és a próza uralmának eljövetelét a szellem, a művészetek életében. Az ilyen történelemfilozófiai próféciák és művészetelméleti jóslatok — de Nagy László világába belehelyezkedve, stílszerűen úgy is mondhatnám, hogy „csodamagyarázatok" — dialektikájához hozzátartozik persze az is, hogy „rövid távon" (ami esetleg egy évszázadot fog át), tehát „holnapra" az ellenkezője valósul meg; a költészet halála helyett a líra soha nem látott, soha nem képzelt és remélt virágzása, új borzongások és szépségek föltárása, Baudelaire *Romlás virágai*val kezdődően, de már a romlás, a rút jegyében is inspirálva Európa-szerte mindazokat, akik elfogadták és költészetükben a maguk módján meg is valósították Rimbaud kategorikus imperatívuszát, és igyekeztek csakugyan modernnek lenni — mindenestül. A bármi áron *új*ra való, s hol játékos-ironikus-polgárpukkasztó, hol pedig hisztérikus-sznob jelleget öltő költői törekvések egyik elkerülhetetlen velejárójaként gerjedtek Európa-szerte a ma már klasszikusnak nevezhető avantgárd mozgalmak, melyeknek első nagy hullámverése szinte a 20. század közepéig csapta a tajtékjait. De hát, úgy látszik, a költészetben sincs mindig

forradalmi helyzet, s amikor az avantgárd első nagy dagálya kezdett visszahúzódni, egyszerre csak kezdett egyre felismerhetőbben kirajzolódni az úgynevezett formabontásnál nagyobb változás és szemléleti átalakulás ténye: a nem lírai elem fokozatos térhódítása a versben, ami már semmiképpen sem azonos a baudelaire-i „rút" és „a dög" romantikus-blaszfémikus kultuszával, mintha jó százesztendős késéssel, de mégiscsak be akarta volna teljesíteni az idő Hegel próféciáját. Azzal a lényegbevágó módosulással, hogy a formaromboló modernség és a formahű modernség képviselői a versen *belül* váltják valóra a hegeli jóslatot — az egyre több irányzat deltájára szakadó kortársi líra elsivatagosításával.

A világlíra ilyen természetű átalakulásának a hazai rokonjelenségei a két háború közti magyar líra életében a „pálya szélére" szorultak, képviselőikkel együtt. Még kegyetlenebbül ismétlődött meg ugyanez a második világháború után az európai költészetnek nyomban észlelhető új fordulataival, amelyet a neoavantgárd gyűjtőfogalma alá szokás sorolni. Minálunk, közismerten szomorú okokból ennek a fordulatnak még a lehetősége, még a sejtelme is a föld alá szorult, hiszen a Zsdánov lidércnyomásos szellemében fogant hivatalos irodalompolitika még a régi, a modern magyar lírai törekvéseken belül is mindenképpen hagyományosnak minősülő költői szépet is, amelynek a Nyugat volt a dajkája, és a Nyugat hasábjain kialakult versbeszéd a verseszménye, gyakorlatilag törvényen kívül helyezte. Ez az ideológiai karantén, amelybe a 20. századi modern magyar lírai hagyomány helyeződött, elzárta az *új* keresésének természetes költői útjait, jóllehet, a klasszicizálódott hazai modernség verseszményével való leszámolási törekvések már a húszas évek második felétől kezdve, s nemcsak a magyar avantgárd részéről voltak jelen költészetünkben, s a konzervatívnak minősülő, formahű lírai keretek között is látványos-új és maradandó eredményeket hoztak, mint például Szabó Lőrinc költészetében. A hagyományos lírai szépségeszménytől, amelyet a művészet autonómiáját felfüggesztő diktatúra manipulatív célzattal minősített rothadt, polgári gyümölcsnek, a kiszorítottság szituációjába kényszerített költészet is elfordult, de ellenkező célzattal; a művészet autonómiájának a megőrzése érdekében, amely kényszerű kötelességként rója a költőkre, hogy másként énekeljenek, mint elődeik.

Az újszerű-modern költői szépség jó fél évszázados tombolása után, amely a szürrealizmus álomédes-bizarr képeiben éppoly zabolátlanul ficánkolt, mint az expresszionisták erőtől ropogó soraiban, a kortársi modern vers irányt váltott, s Nemes Nagy Ágnes remek kifejezését kölcsönvéve, elindult egyfajta *versminimum* felé, útközben sorra elhagyva a hagyományos elemeket: a rímet, a ritmust, a költői személyiséget, s természetesen azt is, amit „szép"-nek szoktunk hagyományosan nevezni a költészetben, s amely szépség egyébként nem szükségképpen hagyományos, mert éppenséggel lehet bizarr, meghökkentő, rejtett szép is. De valamennyit, egy csipetnyit legalább megtart ezekből, amitől a szöveget még versnek érezhetjük.

2.

Ez a fordulat, a *versminimum* neoavantgárd, illetőleg objektív költői formákhoz kötött kopernikuszi fordulata, melynek reprezentatív jelensége a magyar költészetben minden bizonnyal Tandori Dezső volt, látványosan a hatva-

nas—hetvenes évek fordulóján valósult meg, de ott feszült, ingerelt, készülődött már korábban is a költői idegzetben; így például a *Töredék Hamletnek* című Tandori-kötetben is, amely a versek születési dátumának tanúsága szerint vagy fél évtizeddel korábban készen volt már, mint amikor megjelenhetett.

Két évtizeddel korábban azonban, a negyvenes évek közepén, amikor a népi kollégium falai között — ahogy Nagy László mondja — „Juhász Ferenccel esküszerűen elhatároztuk: új költészetet teremtünk, nyelvileg is újat" — ez magától értetődően egy új szépségigény-bejelentéssel volt egyértelmű. De nem ezzel a versminimummal, inkább a szépség új tobzódásával. S azt hiszem, tévednek azok, akik — nyilván jóhiszeműen — úgy vélnék, hogy ez az „új szépségigény" egyszerű párhuzamosa volna e költők elképzeléseiben egy társadalmi és történelmi értelemben is új élet szép utópiájának. Idézett tanulmányában már József Attila is nyomatékosan figyelmeztet rá, hogy nem szabad minduntalan „összevéteni a szépet a művészivel, holott egymáshoz semmi közük. Hiszen egyként szépek lehetnek a legkülönbözőbb dolgok"; akár egy utópia is, de a benne rejlő ígéret szépsége nem azonos automatikusan a költői széppel, ami a jóhiszemű költői sematizmus nagy tévedése volt. A szépség vágya, amely Nagy László tehetségét felébresztette és költővé tette, kezdettől fogva egy egzisztenciális hiányt — a költő falusi, paraszti körülményeire gondolok —, s egy testét-lelkét, életérzését állandóan megkínozó és determináló sebet — a költő tízéves korában szerzett betegségére: a csontvelőgyulladásra gondolok — ívelt át a versben történő elvágyódás és kiválás szép szivárványával. Biológiai sorsának elemi igazságtalanságában szinte betű szerint válik valóra egy mítoszi helyzet, amely a költőké: Philoktétész sebe, a lábát örökre megrontó nyavalya. Philoktétészt a monda szerint Héraklész egyik mérgezett nyílvesszője sebezte meg, amely magától ugrott ki a tegezből, s egyenest a lábába fúródott. Magától, tehát éppoly értelmetlenül, amire nincs magyarázat, mint Nagy László betegségének a miértjére, amit tudat alatt a gyerekkorban sem lehet másként átélni, mint a Lét megmagyarázhatatlan és alattomos ütését, amely — ha túl is éli az ember — az életnek egy bizonyos teljességéből, teljességének a lehetőségéből örökre és visszafordíthatatlanul kirekeszti. („Már táncoltunk — emlékezik vissza testvérnénje, Nagy Bella —, búcsúkor egy asztalnál ültünk, fölkértek bennünket, ő meg ott maradt, akkor láttam nagyon szomorúnak, sohasem felejtem el azokat a szemeket.") Nem ugyanarra figyelmeztet-e jelképesen Nagy László véletlen tragédiája, ez a mindig jelenlevő seb az élete és sorsa cédrusán, amelyből majd művét kifaragja, amit a Philoktétész-monda példázatán merengő Somlyó György jegyez meg, hogy „a költészethez netán nem is csak egy-, hanem sokféle kivetettség és ebből következő elkötelezettség szükséges"?

Nagy László költészetének egyik fundamentális tulajdonsága, hogy versei teljes igényű képekben fejezik ki a költő mindenkori helyzettudatát, léttudatát, ami persze sohasem azonos ennek a reakciójával: a szereptudattal. Nagy László 1958-ban, a *Deres majális* két nyitó ciklusában adta közre első, 1949 könyvhetére megjelent kötete, a *Tűnj el fájás!* előtt — 1944, 1945 és 1946-ban — írt verseit. Szövegük bizonyos átigazításával. „Önmaga egy korszakát teremtette újjá — állapította meg Kiss Ferenc e költészetünkben példa nélkül álló vállalkozásról —, ismeretlen szövegekből... s a fejlődésrajz sok fogódzóját tüntette el... érett költészete must-idejének." Vitathatatlan igazság, de azt hiszem, hogy az érett költő „vigyázva javítása" sem változtat(hat)ott az „ak-

koriban benne levő érzésen", amelyhez Czine találó észrevétele szerint a költő „keresi a lírai alkalmat." S itt található, 1945-ös évszámmal, egy vers, amely életérzésének, személyes ontológiai helyzettudatának legkorábbi teljes érvényű megfogalmazása, mintegy egyszerre igazolva azt, amit szintén Czine mondott, hogy tudniillik „benne a seb is verset hozott", de azt is, hogy benne a vers is a sebet tárja föl. *Vasban vagyok* ennek a versnek a címe, s a temperatúrája pontosan megfelel annak, amit egyik nyilatkozatában Nagy László korai versei mélységes pesszimizmusáról mondott, de igazolja is ezt a nagy keserűséget: „Néha azonban megértem magamat — olvashatjuk a Valóság hasábjain 1947-ben napvilágot látott bemutatkozásában —, belegondolok az akkori világba, és csak azért nem vágom őket a tűzbe. A verseket nem játékból, hanem a kínlódások nehézségeiben írtam." — A kínlódások nehézségeinek az őt személyesen sebző legsúlyosabbikát pedig így foglalta versbe: „Vasban vagyok, vasban vagyok, / vasban csöngenek a dalok. // Rácsikorgok jó anyámra, / miért ontott napvilágra. // Kellene elszállni innen, / s nincs Isten, hogy megsegítsen. // Sárga szalmán könyökölök, / nagy zöld bogár körül-dönög." — És így tovább még hat strófán át a *Vasban vagyok*, amely egy konvencionális betyárnépdal, helyzetdal-utánérzés is lehetne, mintha a költő egy tömlöc fenekén bilincsbe verve volna vasban, s ezért átkozná el szülőanyját, miközben szeretője emlékképe hívná őt vissza a szabad világba, persze reménytelenül. Holott a „vasban vagyok" jelentése egészen más természetű tragikummal telítődik; a járógép konkrétumával, s ugyanakkor nyilvánvaló a vers szövetéből — „Csak pihegek, pillogatok, / a csillagok szép szabadok. // Udvarukba azok hívnak, / legyek nagyhatalmú csillag" — hogy itt, a megénekelt vershelyzetben/léthelyzetben a kiválasztottság tudata van vasban. A *költő*, aki már ekkor kimondhatná, amit csak tíz esztendővel később, a *Rege a tűzről és a jácintról* mond ki: „Hiszem: van erőm a varázsoláshoz." S ha idevesszük egy másik nyilatkozatát: „Azonos vagyok a szóval. Tudom, hogy bárki költőre rávall a verse", akkor nem lehet kétség afelől, hogy ezek a „helyzetdalok", amelyeknek a sorában a *Vasban vagyok* csak az első, fényévnyi távolságban vannak a 19. századi Énlíra szerepjátszó helyzetdalaitól és életképeitől. Létbeszámolók, s költőjük — ismételjük meg ezt, mert innen ered a magatartás és kifejezés „gyönyörű szigor"-a — egszisztenciáját kötötte a költői szóhoz, mert meggyőződése volt, hogy annak csakis ettől támadhat igazi hitele. S Nagy László indulásától fogva komolyan vette ezt a törvényt.

Mert ha nem vette volna, akkor nem ütött volna rajta sebet az úgynevezett ötvenes évek rideg valósága, amellyel Bulgáriából való hazatérése után találkozott, és magasra szította benne a mítoszi sémából táplálkozó bajvívósárkányölő szenvedélyt. Ez volt az ő második sebe, amikor — a József Attila-i „sebed a világ" mintájára — „füledbe a létezés jajgat" *(Rege a tűzről és a jácintról)*, vagy még korábbról: „bajod a világ, mondhatod" *(Romantika nyolc versben)*. Hogy mit élt át a költő, jól tudjuk nyilatkozataiból és vallomásaiból: „Idegzetem megrendült, baljós gondolataim kerekedtek. Kezdetben naivul hittem, bennem a hiba, s kiderült, hogy kint a valóságban. Kezdetben mégis nem a felső vezetést hibáztattam, nem hihettem, hogy elárulva a forradalom, ami éltetett ifjúságomban. Jártam szülőhelyemre, vártak panasszal, észbontóan tragikomikus helyzetet láttam, meggyalázott embereket s néptől idegen erőket. Az 56-os nemzeti tragédia ekkor kezdődött. Az 52-es év mutatja már küszködésemet, s nemcsak magammal."

Érdemes ennek a rádöbbenéssorozatnak a dialektikáját, helyesebben: a drámáját a versek tükrében is felvillantani. 1952-ben Nagy László a *Tűz-szivárvány* című versében így fogalmazta meg, hogy mit vár, mit remél, mint költő, a vers varázsoló hatalmától: „A legszebb dal felszálljon, / emberben vérré váljon, / legyen a szívek táján / örökös tűzszivárvány." — Ezzel szemben mit kell a valóságban átélnie? „Azért futok, mert rettegnek tőlem, / mint vihart keltő garabonc-deáktól, / pedig a fejem érettük törtem / s vérüktől vérem el sohase pártol." (*Bolyongó*, 1952.) S mi lett a valóságban és a költő rettenetes tapasztalatában a „tűzszivárvány" álmából? Erre felel egy esztendővel később, 1953-ban a *Téli krónika* következő hat sora: „Akartam akkor, mint a láng / lobogni minden táj iránt, / ajándékfaként tetszeni, / tűzterebéllyel lengeni / fázókhoz egyre közelebb — / s kódorogtam csak, mint az eb."

A megcsalt jóhiszeműség és a csillapíthatatlan bűntudat katarzisa nemcsak a „dal hamis húron pendülni ne merjen" erkölcsi parancsolatát dobja föl a költői lelkiismeretből, de egy maghasadás elszabaduló, s fékezhetetlen erejével valósítja meg ettől kezdve a művészi mondanivaló és kifejezés, forma és tartalom Nagy László-i szépségmaximumát. A világ drámájával koncentrikus körökben hullámzó belső dráma egyszerre visszatalálás is Nagy László eredendő költői hangoltságához, amely a *Deres majális* legelső versében *(Holtak feketében)*, még 1944-ből, egy nápdalformába bújtatott kérdés formájában ölt testet: „szabad"-e zokogni / egy szegény kölyöknek?" (Most már van miért zokognia!) De ugyanakkor előre is meghatározza a pálya irányát, szakadatlan, s egyre mélyülő felismerések sorozatával — a halálig. Ekkor nyílik átjárás ihlete számára a lélek tudatalattijában a mítoszi felé; ekkortól fogva képes kifejezni teljes költői eredménnyel, amire ösztöne szorította: „a folklórban az édes és könnyű sablon helyett kerestem az összetettebb, dinamikusabb szöveg- és dallamritmust, az abszurditásig teljes képet, a szentségtörést, a komor, de szabad lelkületet."

Hogyan alakult át, illetőleg hogyan talált teljesebb és igazabb önmagára ebben a megrázkódtatásban a Nagy László-vers? Ez a legnehezebb kérdés, hiába oly nyilvánvaló a végeredménye 1952—1953-tól kezdve, mert a kérdés történeti részét meg kell különböztetni az esztétikai és fenomenológiai szféráktól. Különben mindig abba a circulus vitiosusba ütközünk, amit idézett tanulmányában József Attila is emleget, hogy tudniillik a művészetek, így a költészet elemzése során többnyire „a formát magyarázzuk a tartalommal, jóllehet, a tartalom meg csak a formával magyarázható". De József Attila segítségünkre is siet költői intenciójával, amikor leszögezi, hogy „a művészet nem más, mint a nem szemléleti egész helyébe teremtett végső szemléleti egész". S pontosan a József Attila-i recept nyomán teremt végső költői, szemléleti egészet egy másfajta kor másmilyen nem szemléleti, végső — és dermesztő jelentésű — egésze helyébe Nagy László is, akinek a verseiben ekkoriban körvonalazódik „az életirtó hideg", a „jég az emberi szívre, jég a virágnak, vadnak" metaforikája, s a „világ telével, vas-hidegével veszekedő" költő képe.

A *Zuzmara* című, 1954-es keltezésű vers példázhatja minden sorában, minden képében és minden ízében azt a hatalmas változást, ami a Nagy László-vers testében, jellegében végbement, de azt is, hogyan juttatta érvényre ez a változás azt az újfajta költői szépet, amiről szólva Csoóri Sándor is arra a következtetésre jutott, hogy „kozmikussága nem stíluselem vagy pátoszt verítékező kagyló, hanem ... ellenállás és küzdelem, mellyel a szürkeség fölé emelkedhet."

Micsoda sóhaj dermedt rá a
tetőcserépre, ecetfára,
csillére, dúcra, drótkötélre,
vaslándzsás villakerítésre?

Fölsóhajtott a pince, kamra,
az ember és az ember barma,
mert szólt a tél, hogy visszalábol
a karmos észak csillagáról.

Zuzmara minden, vaslap-szürke
egek alatt e sóhaj-csipke.
A delelő nap skarlátmázas,
de árva, mint az üres lábas.

Piros tűzvésze sok virágnak
kioltva már, csak szárak állnak.
Rongyos papír-zsák beborítja
a rózsafákat, térdig sipka.

Megszakítom egy pillanatra e lenyűgöző erejű vers idézését, hogy megjegyezhessem: ereje és szépsége nem az úgynevezett aesopusi beszéd leleményeiben rejlik. Ezek a képek egyszerre konkrétak és sejtelmesen utalásosak. Önmagukban valóságosak, mert a világ telének, hidegének, életirtó lényegének hajszálpontos-reális leírásai, de az egész vers hangoltsága és temperatúrája, amelyben a költő kedélye a világ karmos valóságával találkozik, sugallatos jelentést ad a versnek, félreérthetetlenül utalva a korabeli Magyarország politikai-társadalmi és emberi kilátástalanságára. A dacos, szinte sírva vigadó belenyugvás képeivel és szentenciáival:

Ej, barbár ritmus kell a télnek,
lábdobogások, szisszenések —

(mellesleg: a magyar költészet legerőteljesebb két sorai közül való, Arany János *Lacikonyhájához* méltó ez a zárlat a vers közepén! A folytatás pedig megint azt sugallja, hogy a „tél": a kor barbár táncának az embert szinte megszakasztó szenvedés a muzsikája.)

már próbáljuk a hozzáméltó
zenét, már szól a tüdő-sípszó.

Tejecske sír a csarnokokban,
remeg a sziv az asszonyokban,
kupicák között nagy a csöngés,
kisüsti szagot önt a söntés.

Az új aszfalton hanyatt fekszik
az útcsináló, úgy melegszik,
fujja a párát eltünődve,
emlékezik az anyaölre.

Vígság, sípjaid befulladnak,
az út, a szuroksötét szallag
nyarat gyászol e zúz-csokorban —
a szívem iszonyúat dobban.

Hihetetlen erő és gyöngédség nyilvánul meg a csarnokokban síró tejecske és a remegő szívű asszonyok képének összekapcsolásában, s ugyanez a gyöngédség fűti át a következő versszak útcsinálójának Derkovits-képek atmoszféráját hordozó alakját, aki jelzők és hasonlatok nélkül nő látomássá és történelmi távlatokkal rendelkező metaforává. De szükséges-e megfejteni, hogy kicsoda az az útcsináló, aki a *szuroksötét* úton hanyatt fekszik az anyaölre és a nyárra emlékezve, amikor „játék és idea édesen egy volt"? A történelemi úton félrevezetett és becsapott emberiség tragédiája ez — tragikus hangoltságú dalban, s a hideg idő, a tél örök képeiben elbeszélve. De milyen költői felfedezés alkalmazása teszi képessé a költőt, „hogy az ember az életet / újra kezdje, / ha szétzüllött a csillagok / égi kertje", költői értelemben persze, hogy végérvényes megfogalmazású versek sorozatában valósítsa meg, amit az 1955-ös keltezésű *Csönd van* c. verse zárósoraiban teljesítendő feladatként meghirdet? „Gyönyörködj s dalaid is megerednek, / álmodd ki szépen magadat a fagyból, a csöndből." Ami természetesen nem elhatározás dolga, s nem ars poeticák függvénye. De mit mond erről a költészet nagy álomfejtője: József Attila?

3.

„Hogyan alakul a mű? — kérdi József Attila, s így válaszol: A művészi cselekedet, nevezzük ihletnek, először is két részére osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja azt a részt, ama valóságelemeket, amelyekből művét majd megalkotja... tehát megragad bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a telihold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnyivá növeli a kiválasztott valóságelemeket." Ez a megállapítás megérteti azt is, hogyan születhet egyszerre, egy időben s akár ugyanarról a valóságszeletről számtalan szép és igaz vers — a teremtett, s a vers révén végső szemléleti egész végletesen sok lehetőségének a szabad, teremtő felhasználásával a költők részéről.

Ennek a költő által teremtett végső szemléleti egésznek a teliholdja Nagy László esetében köztudomásúlag a költői kép. „A költői kép, a metafora eredendően hozzátartozik a vershez — vallja Nagy László —, egyszerre született a verssel az ősidőben. A költői kép energiasűrítés, magasfokú érzékletesség, szinte tapintható plasztika." Bár, teszi hozzá, „el tudom képzelni jelzőtlenül is az írást." (Érdekes módon többnyire olyankor, amikor a vers tárgya leplezetlen állapotjelentés a költői személyiségről: „Jön a fájdalom fölfelé / hogy a sípcsont reped meg tőle" *[Én és a fájdalom]*. Vagy amikor később, a *Versben bujdosó* és a *Jönnek a harangok* versidejének csüggeteg pillanataiban megvonja kísérlete: bajvívó lírai küzdelme negatív mérlegét.) Mi uralja általában Nagy László képeit? Csoóri Sándor véleménye szerint „a látomásosság. Nagy László leírásában a hó: angyalhulla a kertben. Az ing: lebegő selyemlidérc. A város: fényrózsás agydaganat, az ég-föld között kinyíló eljtőernyők pedig a halál margarétái." Az ilyenfajta látomásosság azonban inkább csak Nagy László hatvanas—hetvenes évekbeli költészetét jellemzi, bár kétségtelen, hogy nem jöt-

tek — nem jöhettek — volna létre az ötvenes évek első felében átélt megrendülés nélkül.

És bűntudat nélkül, mely haláláig fogságban tartotta, mint a József Attila-i „rezge megbánás". Hiába csitítja magát azzal, hogy „Rádkényszerített ábránd miatt szégyen / nem téged illet, te csak pihenj szépen" *(Te csak pihenj szépen)*, vagy hogy „eszme nyargalt meg, hogy a menyasszonyt / idegen rügygyel játszva beoltsam" *(Gyümölcsoltó)* — még a hetvenes években is elfogja a bánat, amint ezt az *Egzakt aszály* következő sorai is tanúsíthatják: „más agyak üzenetét / miért vettem be, miért / hittem el mások hitét / utálom hitemet // íme, az egzakt aszály / hite sincs, mégis örök".

Természetesen nem a saját szerepe miatt érez bűntudatot mindhalálig, mert ha másból nem, a feléje töretlenül áradó — s nyugodtan mondhatjuk: országos — szeretetből érezni, tudnia kellett, amit Orbán Ottó ilyenképpen fogalmazott meg: „ennek az országot átgyúró változásnak Nagy László volt az egyik, ha nem a legtisztább költő hőse." Hiszen (majdnem) mindenki szerette őt, különben mivel volna magyarázható, hogy a vele együtt indult költők — Juhász Ferenc, Simon István — körén túl Déry Tibortól Csurka Istvánig, Zelk Zoltántól, Vas Istvántól, Kálnoky Lászlótól Kormos Istvánig, Örkény Istvánig, Németh Lászlótól, Csoóri Sándortól a Kilencek köréig és Nagy Gáspárig, Eörsi Istvántól Bella Istvánig és Weöres Sándorig a gens irritabile vatum (majdnem) valamennyi képviselője vonzódott hozzá, ösztönösen, s nem a szobrához, hanem emberi lényéhez? Illetőleg kínálkozik egy magyarázat: mintha a mélytudatban, a spontán emberi szimpátiák következtében mindenki őbenne — az ő lényében, természetében — érezte volna a természetes garanciáját annak, hogy talán mégiscsak lehetséges, és minden ellenkező tapasztalat ellenére mégiscsak megvalósulhat a József Attila-i „remény", és az országot átgyúró változásban mégiscsak „lesz majd kegyelem. / Forrást kutat, nem vért itat / a szabadság s a szerelem." Hát nem így lett, de az „emberárulók szutyka", hatalmas történelmi kontrasztot képezve, még makulátlanabbnak láttatta az emberek szemében az ő tisztaságát. Mondjunk ki továbbá még valamit: az eszme bukásának a tragédiája az ő tragikus hangoltságú verseiben a megformálás ereje és fájdalma következtében törvényszerűen ébreszt vágyat, még a történelmi gyakorlat megélt-megszenvedett mélypontjain is, az utópia szépsége iránt. Egyszerű a magyarázata ennek; a szegénység örök, s ez az örök szegénység soha nem mondhat le arról, hogy egy „emberebb világ" lehetőségének, ígéretének a fénye melengesse.

Nem vett részt „az emberárulásban", és nem vállalt soha cinkosságot „az emberségből kivetkőzött lénnyel", amiben ő a század „legnagyobb ragadozóját" látta. „Hajunkat oroszlánsörénnyel elkeverni veszélytelenebb — írta a *Bartók és a ragadozók* című versében —, mint megértően pillantanunk az emberségből kivetkőzött lényre. A század éghajlatában ez a legnagyobb ragadozó ijesztően elszaporodott." — Valami *mást* élt át, mélyebbet és végzetesebbet, mint a személyes részvétel felelőssége és lelkifurdalása: „a bűntelen bűn" vagy (egy József Attila-parafrázissal szólva) „a mért van bűnöm, ha nincs" kínjait. Annak a történelmi szükségszerűsége, amivel *A vasárnap gyönyöre* zárul („Volt egy világ, csupa pír volt, lángolt, most minden fehér. / Ébredj meg, ébredj meg, édes, reggel van, itt van a tél.") Nagy Lászlót is megébresztette egy dermesztő tanulságra. Arra, amit a lét és történelem filozófusa, Sartre is csak a hatvanas évek legelején tudott kimondani *Critique de la raison dialectique* című munkájában: „Az ember saját tette romboló hatalom-

ként jut vissza hozzá, s az ellenség, aki ellenük (az emberek ellen) fordul: saját praxisuk." Vagyis: meglehet, hogy „játék és idea édesen egy volt" a szív vagy a remény utópiájában, de sohasem volt az a létező szocializmus emberének társadalmi-történelmi gyakorlatában. S ez teremtett lehetőséget esztétikai értelemben is a „bűntelen bűn" elkövetésére, a *Tüzér és a rozs* verseivel. Ha például szemügyre vesszük a kötet — 1952-ben keletkezett — *Traktoroslányok* című versét, akkor azt kell mondanunk, hogy amit mutat, szép impresszionisztikus felszínén kétségbevonhatatlan. Mégis, mindannyian érezzük, s ez korántsem utólagos éleslátás, hogy a *Traktoroslányok*ban verssé növesztett nem szemléleti valóságdarab — csonka; a látvány impresszionista szépsége elfödi azt a komor társadalmi igazságot, a kor igazi falát, amelyen ezek a traktoroslányok matyóbabákként függtek egy hamis idill rámájában.

De nem azt kell méricskélnünk, mennyiben és hogyan kerülhette volna el Nagy László a *Tüzér és a rozs* sematizmusfertőzetét (anyagának jó kétharmadát később ki is gyomlálta életművéből), hanem a költői szempontból sorsdöntő fordulatra kell felfigyelnünk, amely e nélkül bizonyosan másként és másmilyen intenzitással ment volna végbe. A gyerekkorában kapott seb — kitaszítottság- és veszendőségtudat — mellé a sematizmus hártyáját átszakítva ütött újabb sebet költői lelkiismeretén a társadalmi pusztulás, haláltudat duendéje; egy személyes dráma keretében végérvényesen „befagy az ábrándok tengere." S a „fejbelőtt ének szédületével" élő költő ettől kezdve kívül-belül ezzel a döbbenettel találja magát szemközt. A világ valóságának a látványa „gyötrelmes és gyönyörű" diszharmóniára szakadozik költészetében.

„Gyötrelmes és gyönyörű ez a nyár" — írja a *Szárnyak zenéje* című versében, s fölbontva e kijelentést, nyilvánvaló, hogy *gyötrelmes* maga a Lét, s *gyönyörű* a Lét immanens lírája. S ez a líra nem más, mint a „havon": a Létezés, a valóság „haván" „delelő szivárvány"; az álom, az ábránd, a költői szépség „szivárványa". Ezen az úton jut el Nagy László is, Weöres Sándorhoz hasonlatosan, a „történelmi tél" képzetéhez és metaforikájához. Megváltozott helyzettudatát sugallatosan fejezi ki a *Havon delelő szivárvány* alábbi részlete:

Itt élsz ujjongva, sírva,
csillaggá ötvöződöl,
és a halál se fúj el
e földi körből.
Körötted a fegyveres század,
jeges erdő csattog, csörömpöl
Pillanatra egy vízió,
véres délibáb zaklat:
vértóba a harci mámor
szárnyai leszakadtak,
vesztesek serege jajgat —
ki a diadalmas?
Csak a sírás a hatalmas,
Dolgod a fegyelem,
katonáénál szigorúbb,
szentebb és iszonyúbb —
lélek, ó lélek,
kellenek e bajos földre

újra a dantei léptek,
melyek poklot és mennyet
és mindent lemérnek.

„Poklot és mennyet / és mindent lemérnek" — költői képekben persze. S ebben az olyannyira modern diszharmóniában döbben rá Nagy László, hogy az ő versmaximumának, szépségmaximumra való törekvésének van még egy újabb, a lehetetlennel határos próbája: hogyan tudja a kor szívében fészkelő rútat, a förtelmet is „szépen" kimondani? „Jaj annak, aki a szörnyűt nem bírja kimondani — írja *A fekete költő* című versében, idősebb barátja, Kis Ferenc költői tragédiájára célozva —, aki nem bír sikoltani: — — — — / Így jár, akit leinthet a megfontolás, / fonák humanizmus: ne gyilkoljon a dal! / Jaj, mert nagyon szerettél, így lettél szájzárlatos / daltalan dalos". Nagy László ekkor már tudja a szeretet tévútjait, az elkötelezettség zsákutcáit, melyekbe a költő nem tévedhet bele a tragédiák kockázata nélkül.

Nagy László magatartása másban hű: a szegénység sorsáért vállalt örök határpörben. Vallja, hogy „Az a győztes, ki mindig éhes, / éhem és szomjam ezeréves, / nagy szenvedélyben fölvirágzó, / Soha engem sors ne tarts jól — a / jóllakottak dögvészes partján / megfeketedik minden zászló, / ott fertőzést lehel a rózsa." De tudja már azt is, hogy a forradalmi erőszak nem fogja megváltani soha a szegénységet, a világot: „Oltani akarok, nem gyilkolni / halálfej-eszmék ellen kinyitva / testvér vagyok a késsel a lázban / csillagom virraszt a penge csúcsán — jelenti ki 1969-ben, a *Gyümölcsoltó*ban, s vallomását így fejezi be —: tisztának a tisztát őrizzük meg / oltalmazzuk az időben, ámen".

4.

A versmaximumra, illetőleg szépségmaximumra való törekvés fordulata azzal a hályogműtéttel esik egybe, amit a kor brutálisan feltáruló érdes valósága végzett el a Bulgáriából hazatérő költő iriszén. Ez a fordulat a dalok és az elégiák szemlélet- és kifejezésmódjában jelentkezett, majd az úgynevezett „hosszú versek" keretében teljesedett ki, melyeknek első darabja az 1953-as *Gyöngyszoknya;* az első nagyszabású és halálraszánt-bátor költői szembenézés a Rosszal („Billeg a förtelmes felleg, érc a taréja-fodra, / termő mezőkre, ránk a sose várt csapást hozza" és „Tél ordított a nyárba, elfújta aranylángját"); majd ezt követte a többi: a *Havon delelő szivárvány* (1954), *A vasárnap gyönyöre* (1955), a *Csodák csodája* (1956) és a *Rege a tűzről és a jácintról* (1956), amelyeknek formaalakító komponensei között kétségkívül közrejátszott Juhász Ferenc hosszú verseinek — az *Óda a repüléshez,* a *Krisztus lépesméze, A tékozló ország* és a *Virágok hatalma* — megáhítása (Juhász Ferencen keresztül pedig az ősök és a primus movens: Weöres Sándornak titokban kézről kézre terjedő kéziratos művei: a *Mahruh veszése,* az *Orpheus,* a *Mária mennybemenetele,* a *Medeia* és az *Elveszített napernyő*). Nagy László azonban a saját képére és hasonlatosságára formálta át a mintáit, amelyeket hét esztendővel később követett a mítoszi igényű összefoglalások sora: a *Búcsúzik a lovacska* (1963), *A forró szél imádata* (1963), a *Menyegző* (1964), *A Zöld Angyal* (1965), s végül, a vonulatot lezáró oratórium, az *Ég és föld* (1968). De valamennyit ide , a megébredést követő nagy történelmi és emberi megrázkódtatás éveihez köti az élmény magmája. S a vulkánikus erejű rengés lökőhullámai a pálya befejezéséig érnek el.

Ezekben a hosszú versekben a szépségmaximumra való törekvés spektruma egyre inkább eltolódik az egyre feszítettebb költői kép felé. Mi jellemezte dalainak és elégiáinak a képeit? Ha nem tűnnék blaszfémiának, akkor a költő *Rapszódia* című, 1953-as verséből vett hasonlattal világítanám meg erő és gyöngédség megejtő szimbiózisát képeiben, amelyeket úgy visznek akkoriban a versei, „mint madárpelyhet orrán a dúvad." — Érdemes összevetni például a *Világos éjjel* című, kevésbé ismert remeklést, amelyben a világ és az emberek („akiket az idő képen vágott") állapotát kifejező metaforák sarjadás és osztódás nélkül, a rézmetszetek keménységével rajzolódnak elő, a képek lírai logikájának szigorú fegyelmével, egyúttal időmérték és ütem egybejátszatásával, a *Búcsúzik a lovacska* metaforagalaxisával, s nyomban világossá válik, hogy ennek a hosszú versnek a képei már nem az evidenciájukkal hatnak közvetlenül, hanem a szavak-képek keltette képzettársítások tengerén hajóznak, a klasszikus fegyelmű vers logikai iránytűjét szántszándékkal a habokba dobva, mert a határozott irányt — a költő tudatos elhatározása ez — fölváltja a sugallat.

De Nagy László költészete többszólamú. A hosszú versekkel párhuzamosan szinte képek nélkül is hangot ad az ősi szenvedésnek, amit a betegség mér rá, ahol éppen a versben képek nélkül leírt helyzet maga a kép! Vagy amikor a minden elevent megkínzó szenvedés panaszszavát engedi be a versbe. A már idézett *Én és a fájdalom* mellett ugyanúgy az értelmetlenül rámért és irgalmatlan szenvedés teszi, hogy — mint a *Szerelmem, csonttörő élet* mondja — „vaskérdőjellel besütve dobog a szívem", és fölfakad a kérdés: „Hát én kiért és miért gyötrődök? / Akár az ebek miért vonítok?" *(Vonítások.)* Mert: „Kinek fáj, emberek / ha az élet ér-fala átfagy / s dörrenve megreped?" *(Kinek fáj, emberek.)* Kinek fáj csakugyan, ha nem a költőnek, aki betegsége következtében minden fizikai kínt át tud érezni, magára képes venni, hogy minden létező szenvedésállapotát és szenvedéstörténetét kifejező metaforát gyártson belőle?

Talán nem volna idegen ennek a lírának a természetétől, ha azt mondanám, hogy a bajvívó küzdelem közben — „költői erővel, kemény metaforákkal menni az álság falai ellen" — egyre nagyobb adagokat szed a szépség morfiumából, hiszen a „Fal" — az álság fala — visszarúg, s a küzdelmek vesztese — napi értelemben és percnyi érvénnyel —, amióta világ a világ, mindig a költő. De a Nagy László-i szépség morfiumának különös hatása van a versben: nem bódít, nem zsongít, nem kelt hamis eufóriát, hanem éppenséggel vakító világosságot akar árasztani. Ahogy a *Műtét anyánk szemén* című kései verse mondja: „a fejben pontos eszme én vagyok, / a szűk szemből a célzó én vagyok, / merénylő kés vagyok szemed sötétje ellen, / legyen világosság, az én szavam". — De látnunk kell, hogy egy másfajta lírai kohézió kialakítására törekedve, amelyre Whitman, Apollinaire, Majakovszkij, majd Dylan Thomas és García Lorca nyitott szemének „új mezőt"; a sugallatosságra törekvő képalkotásmód nem egyszer elfüggönyözi létélményének néhány évvel korábbi verseiben brutálisan megnyilvánuló evidenciáját. Miközben az emberi létezésről és történelemről való felfogása egyre egyetemesebbé — és egyre keserűbbé — válik: „Az ember története egy véres csillag, a Káin csillaga alatt kezdődik", mondotta televíziós interjújában Kormos Istvánnak, és a *Menyegző*, de még inkább az *Ég és föld* tanúsága szerint ez alatt a baljós csillag alatt folytatódik menthetetlenül, amellyel szemben a költők „legfeljebb a jobb emberi sors harcosai, partizánjai, titkos ügyvédjei" lehetnek. Vagy — posztumusz kö-

tetének egyik verséből idézve ugyanezt a keserű, „hiszek hitetlenül" attitűdöt —: „a szél amíg számat csiszolja / lesz a veszett ügynek bolondja" *(Elhúllt bolondok nyomán).* S ugyanez az érzület magyarázza a *Versben bujdosó* című kötet egyik versének a következő sorát: „itt a legigazibb gárda vész el —" *(Harag).* Emberek, akikben — osztályhelyzettől és világnézettől függetlenül — túlnyomórészt a *jó* dönt a kényszerűen kínálkozó alternatívák közül, s éppen ebbe — a jóhiszeműségükbe — pusztulnak bele.

Az ilyen és ehhez hasonlóan nyílt megfogalmazások áthasítják ugyan a képek kárpitját, de mégis indokolt a kérdés nem egy Nagy László-i metaforával kapcsolatban: „Mi a jelentése? Nem könnyű mindig megmondani." (Kiss Ferenc.) S amikor Németh László „mitikus-borongós többlet"-et emleget, Rónay György pedig a tehetség „sorsszerű ballasztjáról" beszél; arról, hogy a költő olykor „valami ködön lábol át, s talán egy alkatának nem megfelelő szándékkal vív meg, s ez a nem megfelelő szándék — Rónay szerint — a saját költészetéről alkotott mindenkori felfogásából ered"; mindketten a metaforák fenomenológiai talányait érintik. Rónaynak egyébként — más kritikusokkal szemben — éppen az a benyomása, hogy alkat és szándék diszharmóniája a költői kifejezésben főként az életmű-katedrális hosszúvers-fülkéit vonja időnként félhomályba.

Nem csak Nagy László költészetének, de a modern versnek általában is egyik legnagyobb kérdése, *kulcskérdése* ez: miért nem jelenik meg mindig a versben a szándékolt költői jelentés? Pontosabban: mikor hibáztatható a kortárs olvasók retinája, s mikor homályosítja el a verset a költő tehetségétől, alkatától idegen szándék, elképzelés vagy teória ködgyertyája? (Ami ellen ő maga is annyit hadakozott; az esztétikai teóriák és dogmák ellen, amire a *Hegyi beszéd* szállóigévé vált sora is vonatkozik: „Műveld a csodát, ne magyarázd", ami egyébként éppen nem a táltosi önérzet túldagadozásának volt a jele, hanem valami egészen másé. Amilyen furcsa a sors, ezt éppen Örkény István értette meg a legvilágosabban, amikor Nagy László „mindenben jártasságát, a *költőben* a *prózai* mindent tudást" csodálta, s azt, ahogyan ezt a hallatlan anyag- és életismeretet költészetté tudta lényegíteni, s akinek a „látomásai mögött mindig ott érződik a tapasztalat... Képzeletének tágassága felmérhetetlen, de mint a repülőgép pilótája, állandó összeköttetést tart a földi irányítóközponttal.")

Foglalkoztatta ez a kérdés természetesen Nagy Lászlót is, hiszen ő maga vallotta, hogy „félszárnyú madár a költészet, ha nincs közönsége" *(A küldetés).* De mondta azt is, hogy „nem szeretem, akik egyszerűségből akarnak levizsgáztatni", bár „tudom azt is, hogy néhány írásom sokaknak nehezen fölfogható vagy majdnem érthetetlen. De nem mindig az én verseimben van a homály, hanem az esztétikailag képzetlenekben és renyhékben... Tanuljanak ők is, legyenek figyelmesek, küzdjenek meg a versért." De ilyen kérdéseket nemcsak a képzetlenek és renyhék támasztanak a modern verssel, s ezen belül Nagy László verseivel kapcsolatban.

A költői kép mindig értelemátvitel — állapította meg García Lorca. Hadd idézzek közvetlen költői értelemátvitelre csak két — egyébként akár Petőfi Sándorhoz is méltó — példát Nagy Lászlótól, méghozzá az ötvenes évek első feléből: „Elvette tőlem a lángot, / szivénél gyermek érik / — — — / Kínjai tornyát sikítva / dönti, ha eljön az óra, / s akkor világra virít a / legszebb májusi rózsa." (*Májusi rózsa,* 1952-ből.) A másik példa: „Kívül a városon fékszárat megeresztve / hujjogva hajtanak a szeneskocsisok. / Kőbül a patavas

rúgja a csillagokat, / mécsük a kocsi alól holdként kisajog." (*A fekete fiúk* nyitó strófája, 1954-ből.) S még számtalan példát lehetne idézni annak érzékeltetésére, hogy milyen lírai erények birtokában volt Nagy László, amikor érzékenysége, a népköltészet és a mítosz mágikus szürrealizmusával rokon költői ösztöne a modern költői kép megváltozott funkciójával, architektúrájával találkozott, amelyben a kép eggyé válik magával a költői jelentéssel, nem egyszer abszurdnak tűnő identitások — a meghökkentő ellentétben rejlő azonosságok — formájában. Mindezzel azonban nem a francia szürrealizmus gyakorlatából ismerkedett meg: a tanult költő iskoláját József Attila, külföldi egyetemét pedig García Lorca műhelyében járta ki, mint annak fordítója.

Mi az, amit ellesni igyekezett ebben a műhelyben? García Lorca képarchitektúrájának van egy rendkívül jellegzetes — a József Attiláétól sem idegen — tulajdonsága: a ragyogó, fölényes intellektus tudatosan egyensúlyozó iróniája. Amikor Lorca ilyeneket ír: „siralmasan bánatos vagy, citromlevet sírsz, a könnyed várakozó szádat mossa", vagy: „fáj a levegő, a szívem, kalapom is fáj teérted", s ilyen képeket használ: „távolban a templom dörmög: öreg medve, hanyatt dőlve" — a modern költői kép nagy torreádora a köznapi élet frivol szavaival és fordulataival, mint a „kedves humor és gúny mérgezett tűivel" szúrja ki a vérző pátoszt, a túldagadó révületet. (Posztmodern, ha tetszik, anélkül, hogy tudott volna róla.) García Lorcánál, akár József Attilánál, a képbe foglalt értelemátvitel ilyenfajta, humorral zabolázott költői logikája, noha a váratlanság, a meglepetés erejével csattan, mégis kristálytiszta, könnyedén követhető és evidens hitelű, s ami legalább ennyire fontos: pontosan a költő által szándékolt érzelmi-értelmi hatást kelti meglepetésével a vers befogadójában.

Nagy László hasonló elképzelés alapján papírra vetett metaforái (hogy csak egy példát említsek: a „pacsirták: isten jojói"), amelyek főként a hatvanas évek közepe táján kezdtek rajokban feltünedezni verseiben, talányosabbak. A képbe foglalt költői üzenetet olykor elnyeli a költő szándékainak ellentmondó, ösztönös képzettársítások, érzelmi asszociációk meteorzápora. Így például a *Búcsúzik a lovacska* befejező soraiban a képek logikája más irányba mutat, mint a költő szíve vágya, s nem a fölényes humor, mint inkább a gyermekded naivitás hordozói: „pillantásomtól a gyilkos beléndek / megretten, méreg helyett / szívesen termelne cukrot"). A zavar oka általában hol az, hogy a mondanivaló erkölcsi komolysága nem kívánja és nem is tűri az iróniát, hol pedig az, hogy a képbe erőltetett vulgáris szónak, idegen kifejezésnek túlságosan nagy a közegellenállása: a szó teste más „értelmet" — érzelmi, hangulati, atmoszferikus jelentést, asszociatív sugallatot — visz át, mint amire a költő kényszeríteni szeretné.

Gyaníthatóan a García Lorca-i képalkotásmód meghódítási kísérleteiből erednek Nagy László költészetének, szépségmaximumra való törekvésének legvitathatóbb jegyei, „izomlázai". (A minden költőnél, így nála is meglévő narcizmus megnyilvánulásai mellett, amely már az ötvenes években is képes ilyen sorokat produkálni: „Rámjön a világ, uszítja / vérfoltos agarait, / a szép vadat, aki én vagyok, / nem védi meg a csalit." — *Lássatok csodát.*) Nagy Lászlót azonban nem képeinek a jellege köti József Attilához vagy García Lorcához, Spanyolország, „e halálnak kitárt ország" költőjéhez. Mindkettejükhöz mélyebben: létélményének komor igazságával van köze, amelynek determinációjáról minden korábbi köteténél nagyobb keserűséggel, a tragédia változhatatlanságának halálos tudatában vall utolsó korszakának könyveiben, a *Vers-*

ben bujdosóban és a *Jönnek a harangok értem* posztumusz anyagában. E két kötet jó néhány versének a képei és helyzetei, egyébként a költő tudatos szándéka értelmében, mintegy rá vannak festve a József Attila-i léttudat vásznaira. A József Attila-i létérzékelés bánatának és rezignációjának a képeire az indulatos és epekeserű Nagy László-i hangoltság képei. Nem azért, hogy letakarják, hanem, hogy *előhívják* egymást, mivel a „betegnek" mondott József Attila és a „vasembernek" hitt Nagy László létérzékelésében szívdermesztő folyamatosságot teremtett a történelem.

„Világosodik lassacskán az elmém, a legenda oda" — írta József Attila 1935-ben. Nagy László a hatvanas—hetvenes évek fordulóján is álmodja tovább „a csodák korát... hol naiv álom teljesül / bűnös a bűnért felel" *(Lorca)*, de ennek a „csodák korának" valószínűleg már a szocializmus platóni utópiájához sincs köze, mint ahogy például rekviemjében Vitányi Iván (a *Tiszatáj* 1978. áprilisi számában) feltételezi: Nagy László ekkor már nem talált és nem is keresett „kibontakozást". Érezhetően a magáramaradottság mind bizonyosabb tudatával, de inkább „bujdosik a versben", és mindig Ady elárvult ostora felé nyújtja ki a kezét, de sohasem parolára az „oroszlánnak" látszó, s „üstökösökre vadászó macskáknak". S ha figyelembe vesszük azt a drámai erőteret, amely éppen Nagy László létélményében köti össze a *Menyegzőt* az *Ég és földdel*, akkor joggal tűnődhetünk el azon, hogy a fiatalok és a jövő, e „két emberi csillag" iránti minden reménye és szeretete ellenére, akik „összeesküdve örökre a jóra, igazra, / gyönyörűségre, a legszilajabb álmon is túl / a rendre, hogy általunk jönne világra", vajon nem az atyák ószövetségi igazsága mellett foglalt végül is állást a szívében a költő? (Megerősíteni látszik ezt a feltételezést az a körülmény is, hogy az *Ég és föld* négy esztendővel később született, mint a *Menyegző*.) Azok mellett döntött bizony a szívével, akik nevében az Atya így szól: „Lerongyolódtam a földön a remény nevében, / sebződtem éktelenre értetek: a megváltásért, / s marad a kín, mert gyötretőnek álltok ti is! — — — — Öltem gödölyét, / gyönyörű gödölyét öltem, a neve is szép volt / Remény, Reménynek neveztem —". Miért? Mert mégsem öltött testet a „két emberi csillagban", magyarán: a fiúkban a csupa nagybetűvel írt IGE. A „kozmikus köldetésből az atyák kőtáblái ellen" a történelmi megvalósulás során kihullott a megváltás lehetősége. A *küldetés*, mint az élet megváltoztatásának, megújításának örök parancsa a fiatalokban, csakugyan kozmikus biológiai törvény; a *pillanat* azonban, melyben a küldetés helyét, cselekvési terét és igazát keresi, mindig történelmi, s a pillanatnyi történelmi kényszereknek a priori alárendelt mozgástér, melyben az „élet és idea", ahogyan ezt a létező szocializmus hetvenesztendős tragikus gyakorlata vérözönt fakasztva demonstrálta, sohasem lehet „édesen egy". (Legfeljebb egy — nem éppen vátesz alkatú — múlt századi regényíró, Gustave Flaubert ítéletét igazolta, miszerint: „Az Internacionálé hívei a jövő jezsuitái.")

A tragédia menete József Attila és Nagy László világképében is általánosabb, időtlenebb és mélyebb, mint a korhoz — a húszas—harmincas évek, illetőleg az ötvenes—hatvanas évek Magyarországának másképpen zúzmarás valóságához — köthető politikai, ideológiai vagy akár történelmi motivációja. S a *Bolyongótól* meg a *Gyöngyszoknyától* kezdve az ötvenes évek első felében írt versek (*Aszály, Kovács, Téli krónika, Rapszódia, Dérütött réten, Tél, A fekete fiúk, Farsangi ének, Jártam én koromban, hóban, Világos éjjel, Zuzmara, Víg esztendőkre szomjas* stb., stb.) esztétikai értelemben romolhatatlan szépségének alapja ez. Ezek ugyanis nem a kor „leleplezésének" politikai szenzációjá-

val és pikantériájával szolgálnak, mint ezeknek az éveknek a politikai kiábrándulását az 1953-as júniusi kormányprogram után — egyébként szigorú tiszteletben tartott ideológiai-politikai korlátok között — kifejező, s a maguk idején nagy port fölkavart versei, elsősorban Benjámin László és Zelk Zoltán, az akkori fiatalok közül pedig Eörsi István tollából. Mert miközben Benjámin abban a képben fejezi ki a tragédia teljességét, hogy „lakodalmat álmodtál? — mi maradt: keserű szájíz?" *(Álmodtál, Gulliver)* s költői tragédiáját abban, hogy „fogtam én a siker pilleszárnyát, / — — — — / s maszattá rondult ujjamon a hímpor" *(Köznapi dolgok igézete)*; Zelk Zoltán pedig a legfelső politikai vezetés elbizonytalanodásának — annak idején nagy adminisztratív izgalmakat kiváltva az apparatcsikokból — a *Felelj, ha vagy!* című kétsorosában adott hangot: „Szélfútta levél a világ. / De hol az ág? de Ki az ág?" (a nagybetűvel írt s ezáltal megszemélyesített „Ki" volt az izgalmak okozója a vonalhű szívekben); a kötet, amelyben ez a vers is szerepelt később, az *Alkonyi halászat* még mindig „ficánkoló pirossal van teli", a címadó vers egyik sorával képletesen szólva, s hogyisne? hiszen ezeknek a kétségkívül őszintén átérzett leleplezéseknek az volt az erkölcsi-ideológiai fikciója, amit Benjámin az *Így vagyunk* című versében így fejezett ki: „Az Eszményt kell — rá tettük életünket — / ha körömmel, kikaparni a sárból, / és femutatni tisztán a világnak!" És hasonlóképpen Zelk is, *Itt, e földön* című versében, mint az „igazi" kommunistát ábrázolja önmagát, aki a szocializmusért és nem ellene emel szót: „Én lettem magamhoz hűtelen? / Nem és nem és nem és sohasem! / Mit ígértél annyi éven át, / te váltsd be szavad, végre, világ!" — De hát azzal, hogy e szövegek alól kiment az aktualitás pikantériája és feszültsége, megszűnt a kiábrándulás pillanatnyi politikai oka, eltűnt a vers is, elpárolgott, és nemigen maradt a helyén semmi. (Nagyobb tragédiája ez Benjámin Canossát járó költészetének, mint az *Örökké élni* és verskörnyezete.) Nagy László említett verseinek ellenpéldája az igazi költészet diadala, s fényes példáik mellé a történeti hűség kedvéért odakívánkoznak Juhász Ferenc ekkoriban írt versei is; az *Óda a repüléshez*, a *Betyárok sírja*, a *Templom Bulgáriában*, valamint nagyobb kompozíciói: *A tékozló ország* vagy a *Virágok hatalma*. Külön tűnődnivaló, hogy a tehetségük jellegén túl, mi védte meg őket, hogy művüket lehúzza és elnyelje a rossz politikai anyag hínárja? Talán az a „belső hűség", amiről Pilinszky írt egy levélben ennek a nemzedéknek a képviselőit — Juhászt, Nagy Lászlót, Csernus Tibort és Kondor Bélát — említve? (Ad notam Kondor: költői képeihez a vele olyannyira rokon képzeletű festő: a Mindenség-mutogató Kondor Béla rajzainak és képeinek a szerkezetétől is sok inspirációt szerezhetett Nagy László. Közvetlen bizonyítékait hordozzák ennek a hatvanas—hetvenes évekbeli versei is: „kék darázs-gépek, precízek, csupa gombok, rugók, / motorizált rémek Kondor Béla baljós rézkarcairól", olvassuk a *Menyegzőben*, s később, egy másik versben „az emlék-ember"-nek nevezi, aki „hol angyal- hol démonarcot ölt". „Miért látogat meg ennyiszer? Bizonyára tudat alatt hívom, mert hiányzik... Ki mondja, kicsoda mondhatja, hogy halott vezet itt elevent? Ilyenkor, ha velem van, másképpen látok. Hatalmának természetét elemezném, hogy tudjam: a százszorszépet csavarta-e meg ujja, vagy szemem íriszén igazított? Mert olyan kondori ma a világ." De összefűzte őt Kondorral a művészi törekvéseknek a művészi kifejezés más-más csatateren megnyilatkozó rokonsága, azonossága is, hiszen Kondor is eredendően romantikus-szubjektív alkat volt, de a nagyokhoz méltó, objektív művészetet akart — és tudott — teremteni.)

De visszatérve az eredeti kérdéshez: mi a forrása a Nagy László-vers drámai hangoltságának? Az a veszélyeztetettség- és fenyegetettségérzés, a megsemmisülés lehetőségének az a folytonos kalkulációja, ami 1956 óta „a fejbelőtt ének szédületével" vette állandóan körül a költészetét. Ez a halálos esély, „a talpig vasban", „az álmok befagyott tengere", a „fekete katona", a „tél hidege", a „kísérleti ebek vonítása" (ezeknek a metaforáknak a menete is végtelen a költészetében); s talán a *leghatalmasabb* — személyes sorsot, állapotot és a világmindenség helyzetét, jóvátehetetlen tragédiáját magába ölelő — *létmetaforája:* „kezedben a rózsa lefejezve, / tövises szára az, amit szorítasz" (*Születésnapra,* 1955) — ebben van a „halállal, s nem kenyérrel élő" költő duendéje. Hogy mi ez a duende? García Lorca hosszú tanulmányt szentelt ennek, s ragyogó eszmefuttatásából mindenekelőtt az derül ki, hogy a duende titokzatos erejét, amelyet mindenki érez, aligha lehetséges a fogalmak, a filozófia nyelvére lefordítani. De egy biztos: „el sem jön, ha nem lát lehetőséget a halálra, ha nem tudja, hogy a halál ott leselkedik a ház körül, ha nem biztos benne, hogy megrebbentheti bennünk azokat az ágakat, amelyek ott rezegnek mindannyiunkban, és amelyeken nem terem, nem is teremhet vigasztalás. Eszme, hang vagy mozdulat — folytatja Lorca — tátongó meredélye szélén szeret a duende harcba bocsátkozni az alkotóval. Angyal és múzsa megszökik, de a duende sebez, és e soha be nem forradó seb gyógyulásában ott van a szokatlan, az ember valamely új találmánya. A költészet mágikus ereje éppen abban rejlik, hogy mindig duende van benne, és sötét vízzel keresztelí meg szemlélőit... Az a harc pedig, amely a kifejezésért és a kifejezés továbbadásáért folyik, a költészetben olykor halálos." A duende lényegéhez tartozik, tegyük hozzá Lorca szellemében, hogy nemcsak a világban kinn ólálkodik, hanem — mint Nagy László naplójába följegyezte: „mint egy égő kard lakik bennem, s lassan a szívemig ér."

A *Versben bujdosó*-kötet egyik döbbenetes metaforája, a *Vértanú arabs kanca* látomása (mellesleg a kifejezés tündéries sokértelműségének is nagyszerű példája: egyszerre paraszt barokk architektúra, Salvadore Dalira emlékeztető, szürrealista vízió, düreri pontosságú Kondor-rézkarc — talán ezért szerette annyira ezt a verset Illyés Gyula!) megvilágítja, hogy a drámai hangoltság szikrái nem a természetbe ágyazott gyermekkor Édene és a „féregkoszorús elevenek, gyalázatban is boldogok" Babilonja közt pattognak. Ellenkezőleg. A versben „leszúrva a gyerekkor legendája"; a vemhes kanca hasa alá tüzet gyújtó részeg kapások, a „hatalmas kanördögök" kártyázzák el, szinte az Idő kezdetén a költő életét, s a kiscsikót az apa nyúzza, mintha a meg sem született Pegazust nyúzná: magát a költőt kölyökcsikó korában. „Valamenynyien kormosak voltunk... vonultunk vezekelve. És nincs vége, nem lehet vége az útnak: vonulunk az idők végezetéig az éjszakában."

5.

Nagy László a lét veszélyeztetettségét, s a veszélyek viharában bajvívó ember életérzését, a tragédia végtelenségét nem a pusztítás munkáját festő, végtelen látomásokkal ábrázolja. Pedig volna anyaga, tapasztalata hozzá. 1954 szilvesztere írt *Víg esztendőkre szomjas* című versében, nyilvánvaló utalással Juhász Ferenc Dózsa-époszának ismeretlen vándor-költőjére, az „árva nép, puszta ország" elsiratójára, a következőket írja: „Nagy temető ez, hallgat gép és ember és állat, / csak a befödött vágyak élnek, fölkiabálnak! / Igricek:

rongy-ingűek, poéták: csoda-nyelvek / ivadékuknak jajos versekkel fölnevelnek." Majd így folytatja egy versszakkal később: „Lágy halántékot adtam korai dérverésre, / én amit tapasztaltam elég lesz ezer évre". Nyilván ez a meggyőződés, hogy „ezer évre elég" anyaggal rendelkezik, tette őt bizalmatlanná és elutasítóvá mindenfajta költészeti teóriával szemben; nem volt szüksége elméleti mesterséges megtermékenyülésre, s nem akart a „csodamagyarázatok" illusztrátora lenni, mert ezt éppoly „hamis írásnak" érezte volna, mint az ötvenes évek sematikus politikai költészetét, márpedig: „Hamis írást kik tettek, betűik férgek lettek, / — — — — / Régi találmány rozsdás, hajdani konok dogmák / s hitek szétesve, mint a pattant abroncsú dongák." *(Víg esztendőkre szomjas.)* S innen érthető meg *Életem* (1974) című vallomásának az a részlete, amelyben személyileg is elhatárolja magát az 1953 és 1956 közötti, párton belüli politikai ellenzéki mozgalmak egyes képviselőitől: „A tragédia előtti mozgalomban tán csak verseim vettek részt. Személyem vonakodott, mert glédába kerültem volna sokakkal, akik verseimért még nemrég rám fintorogtak és üldöztek is; a másodszori átnyergelőkkel, akik majd harmadszor is átnyergelnek."

Másrészt, ha azt vizsgáljuk, hogyan alakult költői viszonya a magyar líra legújabb korszakának az övétől olyannyira elütő mozgalmaival, akkor azt kell látnunk, hogy bár élete végén — bizonyos értelemben — elfogadta a neoavantgárd versbeszéd kihívását, a verseit mindvégig erő, fegyelem és formálás szoros gyeplőszárán tartotta. Számára ugyanis a költészet mesterségbeli részének a tökéletes elsajátítása és gyakorlása etikai kötelességet jelentett, amelyben a hajdani képzőművészjelölt, s haláláig rajzoló, fúró-faragó ember szakmai tisztességtudása, az anyaggal, a megcsinálással, a formáló tevékenységgel szembeni alázata is kifejeződött valamiképpen.

De ami 1953 óta irodalomtörténetileg is kimutathatóan nem változott; a fegyelme körül ólálkodó halál esélye, s a duendéje által színezett létezésélménye, amelyet költői érzékenysége és ereje, ismétlem: egyfajta szépségmaximum megvalósításával fejezett ki. (Ha szabad Adyval szólnom: szinte a láz, „a Csodák föntjén", vagy ahogy Nagy László írta: „én vacogok már minden ormon / riadalmasan szép a sorsom / szebb mint a tiétek pingált akolban / alomban" — *Én vacogok már.*) A lét objektív szomorúságára azonban ez a költő nem rémülettel: haraggal felelt. Kiss Ferenc megfogalmazását idézve: „az ‚ezvan'-költészet idején is a ‚legyen'-költészet hitelére" törekedve, s a „kimondhatatlan" költői kimondását megkísérelve, noha „tudatában volt annak, hogy a hősi magatartás, az ünnepélyes versbeszéd lehetőségei megromlottak, s küzdelmeihez új s új erőforrásokra van szükség." (Kiss Ferenc.)

Az életben is, a költészetben is. „Fehér a hajam, van min tűnődnöm" — mondotta egyik interjújában Kormos Istvánnak. De hitt-e vajon az új erőforrások realitásában a költő? Egy ideig bizonyosan. Különben nem írta volna „térden a valóság hamujában" *(A versmondó)*, hogy „Csak jókedvem fagyott el, nem a hit" *(Virágok, veszélyek)*. Vagy azt, hogy: „Most még üthet a dér is, bírom, / hóbika is bömbölhet rám, / nem ront meg bú-baj, rágalom, / vérharmatos fejjel is izzó / égitestek közt álmodom." (*Virágok térdelnek*, 1955.) Vagy pár évvel később, jóllehet, kicsit rezignáltabban, s eltűnődve azon, hogy amit ő „nemzeti tragédiának" nevezett — 1956 októberét, a megemészthetetlent —, lám, milyen szépen megemésztette mégis az élet felszínén a magyar világ.

Zöldellve ez a föld hatalmas
meleg záporoktól szerencsés
mintha nem történt volna semmi
s nem is kellene egymást enni

— — — — —

remény szopik a selymes fényben

— — — — —

hallgatom álomi beszédem
szívemnek bilincs-oldozás
szól a fejemnek: feledj szépen
szerveid siess rendbeszedni
mintha nem történt volna semmi.

(Álomi beszédem)

És nem írta volna meg remény nélkül a *Himnusz minden időben*t sem, amely bizonyos értelemben a *Tavaszi dal* ikerverse is, hiszen ihlete ugyanarról a tőről fakad, s nem magyarázta volna, ugyancsak versben, hogyan kell érteni a *Ki viszi át a szerelmet?* szállóigévé vált két sorát: „S dúlt hiteknek kicsoda állít / káromkodásból katedrálist?". A magyarázatot, a költői választ *A vak remény* című vers tartalmazza, ugyanebből az időből: „Sarki hideget, sivatagi hőt / a vak remény szívemen össze-vet, / háborgóbban imádni nem lehet / halállal kacér hazát, szeretőt." Hát így.

Ámde ezzel párhuzamosan a kétely is nőtt benne. Az a költő, aki a *Sír a sas* című darabjában (*Romantika nyolc versben,* 1955) még így énekelt: „Életem, mit elhagyott, / mintha most újra elérné, / most lényegül a valóság / emlékezéssé"; vagyis, anélkül, hogy feltehetően tudott volna róla, ugyanazt fejezte ki, amit Hegel a filozófia nyelvén mondott: Das Wesen ist was Gewesen ist (a lényeg az, ami volt); s ez minden művészet alapforrása. Alig pár esztendővel később, *A Zöld Angyal*ban azonban már így fogalmazott:

Végeladás, nincs maradástok, emlékeim,
lelkem csordái a kitárt csontkapun át
a kaszabolt világosságban repüljetek vissza oda,
zuhogjatok vissza oda, ahol fölvettelek,
menjetek, én nem megyek vissza, helyettem pusztuljatok,
a pokoli lombzengésbe bukjatok le eleven képek:

Ezekben a sorokban persze benne rezeg annak a tudása is, hogy a költőnek, akárcsak a szarvasokká változott fiúknak, nincs visszaútja „a Zöld Angyal" világába; ő barátok koszorújában, hódolók, hívek, rajongók országos táborában lesz egyre magányosabb; „Áldott s megpofozott az időben a város kezei által." A vereségélmény szólal meg még mélyebbről a *Jönnek a harangok értem* egyik versében:

Csak ténfergek, tekergetem gyönge nyakamat,
csak állok, mert mit tegyek, mit is tehetek?
Egy kísérletet a bánat ellen, igen,
egy kísérletet a röhejre — — —
— — — — —

Csak állok, tekergetem gyönge nyakamat,
kiáltottam, kísérlet a bánat ellen,
Kísérlet a röhejre, de nem sikerült.

„69-ben apám halt meg nyolcvanadik évében úgy, hogy nem bocsátott meg a világnak", írta *Életem* című írásában. A fenti verssorok alapján talán megkockáztatható, hogy 78-ban, ötvenhárom éves korában úgy halt meg Nagy László is, hogy ő sem tudott megbocsátani a világnak. Negyedszázadon át növekedő és egyre sötétülő haláltudatának azonban évekkel előbb a végállomására jutott, mert úgy élt, hogy halottnak tudta magát. „Kérded, hogyan lehet élve elviselni ennyi keserűséget? Tudd meg, én csupán most élek, amikor szólok, amikor szólok. Egyébként halott vagyok." *(Ragyogtam én is.)*

A hatvanas évek közepétől szökkent szárba Magyarországon az a politika, amelynek legalább két évtizeden át az „aki nincs ellenünk, az velünk van" taktikai jelszavára hivatkozó ultima rációja a bűvös „közmegegyezés" volt, amelyet ennek a fogalomnak egyszerre haszonélvezői és megszenvedői, az elitértelmiségiek magukban és egymás között a „kiegyezés" korának — alkujának — neveztek. S ezzel a „szélárnyékos" időszakkal kapcsolatban tett prófétikus előrelátásról Németh László tanúbizonyságot, amikor 1946. október 27-én, Vásárhelyről keltezett levelében a következőket írta Illyés Gyulának: „...a magyarság mindig s mindenütt a tulajdon erkölcsi alacsonyrendűsége miatt kerül alul. Hiába kedvez a szerencse, mi mindent elszajháskodunk." Erről a levélről mit sem tudva persze, ugyanezt érezte át Nagy László is, amikor a „finomul a kín" korszakában, a Szilágyi Domokos emlékének ajánlott *Glossza, bocsánatért* „az erkölcsi erózió"-ról beszél. Ez az erkölcsi erózió volt két évtizeden át a magyar életnek: politikának, s így az irodalompolitikának is a legfőbb tartalma, gerincberogyasztó mérge, a lélek és az elme szuverenitását kikezdő kábítószere, amelyet a kivételezettségek és kitüntetések intravénás adagolásával (vagy a három T valamelyikére, mint egy új Sinai-hegy kőtáblájára hivatkozó megvonásával) manipulált, s a *Versben bujdosó*, meg a *Jönnek a harangok értem* anyagában éppen ez az erkölcsi erózió ingerelte versre a költőt.

Ezzel a nem(csak) költői romlással lépést tartva, éppen a hetvenes években hódított egyre nagyobb teret minálunk a költészet elméletében és gyakorlatában az a nézet, amely a versnek radikálisan újszerű meghatározását adta. E szerint a versnek mint szövegnek már csak nem is az a versminimum a kritériuma, amelyről Nemes Nagy Ágnes beszélt, hanem „vers minden szöveg, amit szerzője annak nyilvánít". Ez a felfogás, talán nem is kell bizonygatnom, már egyáltalán nem törődik a vers etikai vonatkozásaival, amire Nagy László mindig kényes volt, pedig tragikomikus módon egy etikai és esztétikai kétségbeesés volt a szülőanyja kezdetben, nálunk a hatvanas években, az asztalfiókba szorítva, amikor a „közmegegyezés" takaróját szőni kezdték a „ki, kit csap be" hátsó gondolatával a fejekben, és a teremtő szabadság jogához való ragaszkodást igyekezett akár végletes formák között is demonstrálni. Ugyanakkor természetes visszahatásként is mindenfajta „hamis írás" ellen (s azok ellen is, akik ilyen írást „tettek"), a kiszorítottság keserű indulatában „együtt-látott" mindent és mindenkit a közelmúltból (no meg a „fehér asztalok" vacsorázó társaságaiban), s éppen azt nem vette figyelembe, hogy az embernek — mint individuumnak, s mint társadalmi lénynek — a szociális aspektusa iránti érzékenység, amit akár humánus, akár társadalmi elkötelezett-

ségnek is lehet mondani; amennyiben ez mint a posteriori képződmény, az igazmondást szolgáló és az igazságot kifejező magatartás játszik szerepet az írói oeuvre-ben, éppúgy nem akadálya elvileg a legnagyobb esztétikai értékmegvalósításnak sem, mint ahogyan a l'art pour l'art sem feltétlenül a nagyság garanciája. Az irodalom életében persze többféle hullámverés következményei is alakító hatóerőként vesznek részt, olykor rejtetten, s vannak ennek a rengésnek olyan nagy hullámokat gerjesztő mélyáramai is, amelyeket a szubjektíve mégoly indokolt napi elfogultságok és ellenérzések perspektívájából belátni aligha lehetséges. Az irodalom fejlődésének ezekre a nagyobb, százados hullámaira figyelve írta Németh László, még a Nyugatban, a harmincas évek legelején, hogy: „Egy-egy kor irodalma is hol kifut a társadalomelemzés gyakorlati terepére, hol visszamenekül a művészet belső laboratóriumába. Az újkor irodalmában könnyű felismerni ezt a lüktetést: ha a tizennyolcadik század irodalma szétterül, a huszadik századé visszahúzódóban van. Ezt a szisztolé-diasztolét a kor szellemi génjei diktálják. A tizennyolcadik század irodalma azért lazul a politika felé, mert a külső körökön is ki akar próbálni egy rendszert, amely a tiszta művészet körein, az előző században fényesen bevált, s a modern irodalom azért húzódik vissza, mert valami újat forgat magában, amelynek a mai önnön farkát rágó politikához édeskevés köze."

Persze, az önnön farkát rágó neoavantgárdhoz (amire történetének tanúsága szerint e mozgalmaknak a szabadság viszonyai között is nagy hajlandósága mutatkozik, nálunk pedig kezdeti kitaszítottsága folytán szorult ebbe a pozícióba), valljuk meg, ha nem is merjük mindig kimondani: az irodalmi újnak lesz egyre kevesebb köze. Szabó Lőrinc egy életen át hirdette, hogy minden ember — költő, a különbség csupán annyi, hogy a költő: „hivatásszerűen érző ember", aki képes is a megfelelő szavakba öltöztetni érzéseit, és Eszmék Kutatója. A költészet minden embert átjáró és testvériségbe vonó hatalmának ez a szép hite fordult szinte az ellenkezőjére, hiszen erőfeszítés, tehetség, ihlet és adomány nélkül lehet verset találni bármiben, ha éppenséggel annak minősítjük. Ennek azonban már nincs sok köze ahhoz, amiről Németh László beszél, amikor azt mondja: „Vannak korok, amelyek szétviszik a víztorony vizét, a mi korunk irodalma új víztömeget akar fölszorítani a víztoronyba." Saját tapasztalatai alapján döntse el ki-ki, hogy Nagy László korának a hetvenes években egyre erősebb nyomással működő új mozgalmai milyen mértékben akarták — és tudták — a költészet életvizét felhőkakukkváraikba felszorítani? Mindenesetre vissza lehetne kérdezni: ha csakugyan így van, ha csakugyan meg lehetett — meg kellett — szabadítani az idézőjelbe tett verset mindattól, ami legalább egy versminimum erejéig szolgálta és szavatolta benne a lírát, akkor ugyan vajon miért olyan fontos ragaszkodni a „költő" és a „költészet" elnevezéshez? (Mert ezt a címet a líra mégoly radikális tagadói és rombolói sem utasítják el maguktól.)

Nagy László még ezekből a líraellenes törekvésekből is kiszedte azt, amit használni tudott, de képversei éppúgy tükrözik a szigorú formálás — geometrikus alakzatokban megvalósuló — igényét, mint a hatvanas években, s elsősorban Rimbaud *Színvázlatai*nak az ösztönzésére írt prózaversei. Nagy László megmaradt ezekben „magasra csavart láng"-nak a „kriptáig lehülő fokozatokkal" szemben, mert éppen az izgatta, hogy ezen a „prózai" színpadon hogyan lehet mégis alkalmas játékteret biztosítani az ő szépségmaximum-elképzeléseinek. Ez az ellentét izgatta, az ellentét legyőzésének művészi izgalma fűtötte, s nyilvánvaló, hogy egészen mást hozott létre, mint a vele párhuza-

mos vagy később jelentkezett újító törekvések, hiszen az ő versbeszédének: fogalmazásának erőteljesen megformált keménysége eleve nem fér bele az avantgárd mozgalmak dialektusaiba.

Kérdezhetjük, s joggal, hogy: „nem sínylette-e meg mégis ő is a kor líraellenes természetét? Alkotott-e annyi nagy verset, mint korábbi periódusaiban? Erre nehéz most egyértelműen válaszolni. Vannak versek az utolsó kötetben is, amelyek irodalomtörténeti léptékben mérve is remekműnek tetszenek... S van egy sor költemény — írja Kiss Ferenc —, amelyekben a részletek ereje és szépsége kárpótol a kifejezés egyenetlenségeiért." — Némelyek ezt a nem indokolatlan kérdést úgy értelmezték 1985 végén Debrecenben, a Nagy László emlékének szentelt irodalmi napok tanácskozásain, hogy a költő „etikus pozíciója" és „a külsővel való azonosulása", amely azt a képzetet keltette benne, „hogy cselekvéseiben maradéktalanul kiteljesedett" és „morális alapú, rétori költészetet" eredményezett, élete utolsó éveiben „megrendült morális öntudattal" kénytelen tudomásul venni verseiben „a világ totális lírai-etikai elsajátításának egyre nyomatékosabb kudarcát". (Hekerle László.) Ez a kritika nem számol azzal az elemi ténnyel, hogy költő számára a cselekvés elsőrendű terepe: a vers a fehér papiroson. Nem számol továbbá azzal sem, hogy nem kis részt etikai okokból, Nagy Lászlónak esze ágában sem volt a hatvanas—hetvenes évek világának totális elsajátítása, ellenkezőleg: szinte totálisan ostorozni akarta — Ady dühével, Ady ostorával. (S amennyiben „a vers anyaga, szerkezete és az azt kifejtő líraiság között helyenként olyan taszítóerő lép fel, hogy néha megkérdőjeleződik a versek esztétikuma is, elsősorban a *Vidám üzenetek* ciklusban", akkor nyilván ennek sem etikai magyarázata van.) S volt, aki Nagy László költői energiáinak a másságát „a fiatalon megélt, maradéktalan életbizalom létállapotából" eredeztette, ami azért figyelemre méltó megállapítás, mert árulkodó, s akaratlanul is a kor elsivatagosodását dokumentáló megállapítás ez; azt tanúsítja, sajnos, hogy a fiatalabb nemzedékek számára az ösztönös — mondhatnám: a velük született — életbizalmatlanság a természetes létállapot ma már.

S ezen a ponton, akár tudatos ez, akár nem, a társadalom életében objektíve jelenlevő, csak éppen elhallgatott-visszanyelt-nyeletett nemzedéki konfliktus is szerepet játszik a különféle elfogultságok kialakításában. Nagy László ugyebár „a fényes szellők" nemzedékének volt az egyik reprezentánsa, s ennek a nemzedéknek a sommás megítélése manapság úgy hangzik, hogy a közéletben, a tudományban és a művészetekben szerepet játszott tagjai egy nagy történelmi változás haszonélvezőiként vagy aktív terjesztői, vagy legalábbis megfertőzöttjei mindannak a rémségnek, aminek „sztálinizmus" a gyűjtőneve. E csőlátásos szemlélet képviselőinek, úgy tetszik, nincs tudomásuk arról a történelmi és szociológiai tényről, hogy ez a nemzedék, amelynek tagjai kamaszfővel élték át a második világháború apokalipszisét, s eszméletüket a „Menschheitsdämmerung" pokoli tapasztalatai formálták, legalább felerészben „a romok, tilalmak nemzedéke" (Fodor András) is volt, a költői kifejezés minden (de nem mindig költői) következményével együtt. De egy nemzedéket nemcsak ezért nem lehet kollektíven bűnösnek bélyegezni, illetőleg: egy részüket azért, mert holnapra meg akarták forgatni a világot (aztán megbélyegezni azért, mert nem forgatták meg a világot). De azért sem, mert „lent" is és „fönt" is (de még a sztálinizmus dísztribünjén is) mindenki más sorsot futott be, s más erkölcsi minősítést érdemel. Ki lehetne mutatni, és statisztikai táblázatokba lehetne foglalni, hogy azok közül, akik beszálltak „a népi emel-

kedés liftjébe", hányan és hányan álltak félre, hallgatva magukban a szókratészi daimonion figyelmeztető szavára, vagy cselekedtek sok észrevétlen, csendes jót a lentmaradtakkal, de költőről lévén szó, talán elegendő egy irodalomtörténeti tényre való szelíd figyelmeztetés: Juhász Ferenc és Nagy László voltak azok, akik a nyomdafestékhez jutott magyar költészetben a legnagyobb kockázatvállalással megszaggatták a sematizmus kárpitjait, méghozzá nem egyszerűen egy „antisematikus líra" létrehozásával, hanem új költői égtáj megnyitásával. (A kockázatvállalás mértékét, nagyságát pedig az új nemzedékek magabiztos ítélkezői számára is megbízhatóan jelzik a kettejük nevéhez fűződő költői fordulat nyomában záporozó glosszák, határozatok, figyelmeztetések, hatósági kritikák — nem egyszer a „másodszor, majd harmadszor" is átnyergelők tollából. S hogy a mindenkori agitpropra sandító, magánszorgalmú meg nem értésnek az érvei mily kísérteties módon folydogálnak ugyanabban a mederben 1948-tól a költő haláláig és tovább, arról nagyon tanulságos florilégiumot lehetne összeállítani. De én ennek a kis méregszekrénynek az ajtajára egy rövidke Nagy László-verset gravíroztatnék, figyelmeztetésül és magyarázatul: „Nyílhat a virág / Jöhet a féreg" — *Lehetőségek.*)

Többszörös válság metszéspontjába került Nagy László költészete, de azt hiszem, igazat kell adnunk Tőkei Ferencnek, aki ugyanezen a debreceni tanácskozáson kijelentette: „Nagy Lászlónak 1957-ben és a rá következő esztendőkben a szónak sem ebben a mai, sem az akkori értelmében művészi válsága nem volt" — mert lelkiismereti válságra sem volt oka a megelőző évek miatt. Átérezte ellenben a költészet sokrétű válságát, mert az a költő, aki 1974-ben magabiztosan még úgy nyilatkozott, hogy „megérhettem, hogy verseim érvényt szereztek maguknak, bár nem tettem értük semmit, nem szervezkedtem, nem alázkodtam, nem vesztegettem se mást, se magamat", egy esztendővel a halála előtt, érezhető szomorúsággal ezt mondta: „Nagyon sok jel mutat arra, hogy a költészet, a komoly költészet egyre inkább elveszíti irányító, alakító szerepét. Lehet, az embereknek nincs idejük elmélyedni egy versben. A költészetet is oly módon szeretnék kézbe venni, mint egy konfekcióruhát vagy egy slágert: hogy ne kelljen megküzdeniük az értelméért. Azonban a szorongató időkben, tapasztaltam, versért nyúlnak az emberek." S ez egybevág azzal, amit Csoóri Sándor mondott a Nagy László-vers olvasói, társadalmi hatásáról: „a szóra, hitre, és emberi tisztességre kiéhezett földön" egyre nő azoknak a száma, akik költőjükül választják Nagy Lászlót.

Mégis, mégis kínozhatta őt valamilyen alapvető kétely, különben aligha vetett volna papírra — mert ilyesmivel ő nem játszott — olyan sorokat, mint amilyeneket az *Új évszak jön* című versében olvashatunk: „Mert hova jutottam — sehova, / színtelen seholba, semmibe, / halálosan puszta papírhoz." Ez ugyanis nem szerep és nem szöveg, hanem jelentés és vallomás a Semmiről, amibe minden művészlét, az övé is, bele van ágyazva, s amit percről percre le kell győzni, neki is — írással. Mindaddig, ameddig csak „elkínozta a sorsa".

DÖBRENTEI KORNÉL

János profán jelenései

A BARAKK-KATEDRÁLIS

És hallom a virágágyba becsapódó, vércsóvás
tyúkfejek hisztériásan süvöltő aknahangjait,
s hét, jerikópróbás trombitával szól a bombatölcsér,
a Nap születésnapi gyertyákkal rogyásig rakott
csillárja csörömpölve lezuhan, és a diófa
nyikorogva hulahoppozik az árnyékká kialudt,
isten-ujjra szabott gyűrűvel, mely lekerengvén,
síncsiszoló-visongva horzsolódik a földön,
s a falevelek összehajolnak, mint az elhajló
pártütők, sustorogva memorizálják a szelet,
sárkányszenvedelemmel tárulkozván ki a fönséges
szabadság-huzatnak; veszedelmes zúgással telítődik
a táj: üzemel a munkástanácsok kórusa,
elviselhetetlenül morajlik szájról szájra
az igazság —
és meteorit-mementóként megint
a virágágyba csapódó, vércsóvás tyúkfejek
süvítő aknahangjai, hallom az elfüggetlenedett
vércsöppek dobhártyadöngölő esőzését: mintha
volna koporsószögelés rutinos üteme,
koponyabensőm kihalt körfolyosóján önűző
mankókopogás, mindig visszatérőben s örökké
távolodón, hallom félbemaradt-pillantású
szemükön a hangyák fülsértő neszezését, hallom,
a tulipánok korogva hogyan emésztik harsány
színekké a főbenjáró aprólékokat, hallom,
a máglyabüdös fény rézhuzalaiból mint sistereg
kolumbárium-hűvössé az izzás és miként
kínozzák hangossá újra őket bajuszukkal
a lopakvó macskák; hallom, ahogyan a mancsok
alatt recsegve beszakad a csönd hártyás felszíne —

De nem hallom, mit mond a Lélek a Gyülekezetnek.

Ímé én adom azokat, a kik a Sátán
zsinagógájából valók, *a búsan-nyers vallatókat:*
a kitermelendő vallomás emberi lucskot
eresztve jő kezük között a világra s noha
lényüket befröcsköli a kicsikart, forró tajték,
mindig pincehidegen szolgálják fel az üvöltést —:
de nem hallom rettentő tüsténtkedésük zaját,
a péniszekbe feldugott üvegcsék csörrenéseit,
amikor, mintha csak árverésen, lesújt oda

a kalapács, és a sarló robotos csisszenését
se hallom, amint szakszerűen lesuhintja sarjú-
nemzedékek sorát; a nem-halál még nem létezés,
így lettek összerondított, erjedő alommá
a tipródó, fehér, vörös, fekete és zöld lovak
alatt, ama barakk-katedrálisnak megkonstruált,
bohócarc-fehér derűvel kimeszelt istállóban,
mit nem a bizalom bazaltjára építettem, de
a kínzókamrákban tárolt fájdalom kijegecesedő
tömbjeire —; s kártékony üdvözítésre fölkenten,
az istállóajtóról leverve a testamentumi
pecséteket, micsoda ménest szabadítottam el!,
rajta zabolátlan élcsapatom, évszázadra
előre széttiporva mindent, vágtat az anyaföldnek
titulált, aranykoronás parlagon, a felelősség
senkiföldjén, ami volt nékünk Magyarország.

BAJOR ANDOR

Bánffy Miklós Erdélyi története

Nem vagyok irodalomtörténész. Vallomásomban nincs semmi meglepő: az emberiség döntő többsége nem az. Nem irodalomtörténész az olvasó sem, a szerkesztő sem, sőt a legtöbb irodalomtörténész sem irodalomtörténész, még akkor sem, ha történetesen irodalomtörténetet ír. Kivételes helyzetem tehát nem a fentiekben áll. Egyébről van szó.

A nem irodalomtörténészek semmivel sem tudják bizonyítani, hogy nem irodalomtörténészek. Ez tulajdonképpen ésszerű, és megfelel a hagyománynak. Érettségi bizonyítványt talán mindenki látott, de éretlenségi bizonyítványt még senki. Ilyen nincs is. Mert aki sikerrel érettségizik, az erről bizonyítványt kap, viszont aki nem teszi le az érettségit, az nem éretlenségi bizonyítványt kap, hanem egyszerűen nem kap bizonyítványt.

Nos: itt mutatkozik meg a különleges, kiemelt helyzetem. 1952-ben a Bolyai egyetem káderosztályán okiratot állítottak ki, hogy nem vagyok irodalomtörténész, és ilyen munkára teljességgel alkalmatlannak bizonyulok a jövőben is. Ez persze eddig csak a személyes bánatom, komédiám vagy bűnügyem. De az már a romániai magyar irodalom bánata, komédiája vagy bűnügye, hogy legnagyobb jelenségét, legátfogóbb prózaíróját, Bánffy Miklóst ilyen diplomával a háta mögött próbálja valaki megközelíteni, amint most talán mondják: szellemileg hátrányos helyzetből. Előnyösebb helyzetből ugyanis nem sikerült. Annyira nem, hogy úgyszólván senki sem tud róla biztosat.

Mielőtt egyáltalán Bánffy Miklós életéről és művéről bármi tényszerűt is mondanék, előre kell bocsátanom, hogy nem közlök semmi eredetit, és remélhetőleg nem okozok meglepetést. Ez a szöveg, ez az arma virumque természetesen szintén nem eredeti. Majdnem szó szerinti idézet Sőni Pálnak, az Utunk volt főszerkesztőjének ún. tenkei beszédéből. Sőni Pál, aki mellesleg

Bánffy bírálója és méltatója volt (pontosan: hol bírálója, hol méltatója), hajdan a következőket mondotta az egybegyűlteknek egy irodalmi esten: „Itt vagyunk mindannyian Tenkén, és nem tagadom, hogy fáradtak vagyunk. Mindazonáltal nem mondunk majd semmi eredetit, és remélhetőleg nem fogunk meglepetést okozni." A tenkei beszéd után a szünetben többen odajárultunk a szónokhoz, és ki-ki vérmérséklete szerint kérte vagy követelte, hogy magyarázza meg dodonai szövegét. „Pali, tulajdonképpen mit akartál mondani?" — faggatták, akiknek még volt ehhez lelkierejük. Sőni Pál a messzeségbe bámult, titokzatosan mosolygott, és minden egyes interpellációra azt felelte: „Én sem tudom."

A különbség mindössze annyi, hogy én tudom, mit akartam mondani. Egyszerűen a Bánffy-kérdés lényegére utaltam, és — in medias res — az époszok hagyományainál maradtam. Mert ha azt mondom, hogy Bánffy Miklós a legnagyobb magyar író, majd ezt arra módosítom, hogy tulajdonképpen nem is volt író; csak azt ismétlem, amit már régen megírtak róla. De ha bölcsen megkeresem az arany középutat, azt is állítom, hogy hol író volt, hol pedig nem, akkor az Utunk egyik mindentudó marxista papkritikusának ítéletét szajkózom. Mert csak olyasmit fedezhetek föl, amit már előttem fölfedeztek, és bemutattak. Mint mondjuk Tulpius doktor az anatómiaórán. Ha a jelkép értékű festmény emberi viszonyaira gondolunk, akkor világossá lesz, hogy a doktor csak magyaráz, ismert tényeket közöl, míg a tulajdonképpeni fölfedezők az óra buzgó résztvevői. Tulpius doktor lényegében már oda se figyel az előadás fizikai tárgyára, mert tudja, hogy a halottnak nyilván nincs két szíve, és a mája helyén a mája van. A leendő doktorok azonban a nyilvánvaló tényekről sincsenek meggyőződve. Feszültség van a tartásukban és arcukon, nem is annyira azért, mert egy váratlan formájú szívre számítanak, hanem, mert számukra maga az emberi szív látványa is váratlan.

Természetesen ez a hasonlat sem igaz, mert Tulpius doktor előtt az élettelen test még titok lehet a maga egyediségében. De Bánffy műve (ma kétségtelenül élettelen műve) semmi olyat nem rejt — nem is rejthet —, amit a legilletékesebb szellemek meg ne vizsgáltak, föl ne boncoltak, le ne írtak volna. És tegyük hozzá, ha az illetékeseket és tudósokat félrevezette volna éppen a tudás hagyománya és az illetékesség szerepe, hát hozzászóltak szép számmal illetéktelenek és tudatlanok is, nehogy ilyenfajta tévedés is essék.

Vagyis itt vagyunk Tenkén, és mindazonáltal nem mondunk semmi eredetit. Mert mit is mondhatnánk — meglepőt és eredetit — egy olyan íróról, akiről a magyar irodalom egyik legnagyobb kritikusa, Schöpflin Aladár írt bírálatot, és olyan lángelme érdemesített figyelmére, mint Ady Endre? Szerb Antal és Nagy Lajos — bár a trilógia ismeretében — méltatást vagy méltatlankodást közölt róla, a nagy marxista bíráló, Gaál Gábor hosszan körüldörmögte, a modern magyar történelem Szent György lovagja, Károlyi Mihály pedig két sorral kiiktatta a magyar írók seregéből. (Azért használom a Szent György-hasonlatot, mert az egyház Szent Györgyöt tiszteletben részesíti ugyan, de nem mint szentet, hanem mint a hívek lelkében élő legenda hősét; figyelembe véve, hogy ilyen személy valójában sohasem létezett.) Nagy István, ez a szenvedélyes proletár író egyetemi előadásokban ismertette és szidalmazta Bánffy *trio*lógiáját. Ez nem elírás: Nagy István következetesen evvel az érzékletes szóval emlegette az Erdélyi Regényt. Talán mert ösztönösen és sejtelemmel ki akarta fejezni a szerkezet — és általában Bánffy művésze-

tének — zeneiségét. Az előbbieket mint tanú bizonyíthatom, lévén, hogy ezekben az ún. ellentmondásos időkben Nagy István mellett voltam tanársegéd. Bár ez talán tanúskodásom jogi értékét is megkérdőjelezi, fölhívom a figyelmet arra, hogy a XX. században igen gyakran így fest a tanú. A tanú, a tettes és az áldozat fogalma összemosódik, nem úgy, mint a biztonságosnak hitt Verne Gyula-i és Jókai Mór-i időkben. Ismerünk tettes-tanút, áldozat-tanút, sőt tettes-áldozatot is. Mert mit tett a tanú vagy az áldozat azalatt, amíg a bűntény lejátszódott? Csak egyszerűen megfigyeléseket végzett, mint egy antarktiszi meteorológus? Vagy amíg agyonverték, egyetértően bólogatott? Általában és a mai közmegegyezés szerint az áldozat a cselekmény közben elpusztul, a tettes lelepleződik mint tettes, a tanú pedig el sem pusztul, és le sem lepleződik, de a tettes ellen vall. Nem erkölcsi nihilizmust hirdetek, csak századunk értelmi beszámíthatatlanságát. Nagy Istvánt egyébként — Bánffy szerepével ellentétben — egyértelműen az áldozatok közé sorolom.

Eddigelé az olvasó számára egy említésre méltó dolgot műveltem: az író Kisbánt polgári nevén emlegettem, és megfosztottam grófi címétől. Vagyis olyasmit tettem, ami sem a királynak, sem a császárnak nem állott jogában. Magyarán: jogbitorlást követtem el. Azonban ez ellen nem kívánok védekezni. Az utóbbi hetven év folyamán a magyar olvasóknak számtalan jogbirtorlóval volt dolga.

Egyébként Balassa Bálint nevéhez sem teszik hozzá az irodalomtörténészek, hogy báró, azt pedig pláne nem, hogy Gyarmathi és Kékkői. II. Rákóczi Ferenc felékesítése a hercegi címmel és a Rákóczi és Felsővadászi jelzővel pedig évszázadok óta káromlásnak vagy ízetlenségnek számítana, mint talmi üveggömbök a rózsák eleven kertjében. Ezek az üveggömbök magyar jobbágyok, és román, rutén és szlovák elnyomott parasztok nehéz léptei alatt törtek össze, mint értelmetlen és üres cicomák. Így Rákóczi Ferenc végül nem herceg, nem felsővadászi, nem is Ferenc, és nem is második. Csak egyszerűen: Rákóczi.

Talán itt rejtőzik a magyar nép legmélyebb demokratizmusa. Amely csak egyenlőeket ismer, de az arra méltót fogalommá emeli.

A mi századunkban a bárói és grófi cím elváltozott, ízt kapott, mint a május elsejére kegyelemből osztott csirke, ha elfelejtik azonnal jégre tenni. Azok az arisztokraták, akiknek címük mellé vagyonuk is volt, de legnagyobb értékként lelkiismeretük tisztaságát őrizték, föláldozták vagyonukat a közösség céljaira. Mint Kemény János, akit az idősebb (nálam idősebb) romániai magyar írók egymás között csak Jánosként emlegettek. Kacsó Sándor, aki az Irodalmi Kiadónál főnököm volt, előttem is csak így nevezte: János elküldte a kéziratát. Nekem illett tudnom, hogy Kemény Jánosról van szó. De ha megkérdem: és milyen a János kézirata? Kacsó Sándor nagyot nézett volna. Mint olyanra, aki elemi szinten neveletlen. Ezért írta Dsida Jenő a 30-as évek közepe táján: „S Kemény János!... A térképen kereszttel jelölik majd, hol áll a vécsi vár s tanítják: itt volt az erdélyi Keszthely és fényt vetett az elborult, sivár világba. (Kérlek, János, ne neheztelj, ha ideírom, amit egy szikár vén székely mondott rád a faluvégen: »Báró ugyan, de abbahagyta régen.«)"

Bánffy Miklós kétségtelenül nem hagyta abba a grófságot, nagyúr volt, tiszteletet adó, tiszteletet parancsoló, közvetlen is, hűvös is, és amint mondják, hol kiszámítottan tékozló, hol pedig ösztönösen krajcáros, mint egy hóstáti piacos ember.

Bánffy néven hajlandó volt a pokolba jutni, amiben nyilván nem hitt. De ha hitt, akkor biztos volt benne, hogy Lucifer avval fogadja majd: Örülünk, hogy megérkezett, kegyelmes uram. (Mint gróf méltóságos volt, mint volt külügyminiszter, kegyelmes. Ezt az ördög is tudta.) Kisbán néven akart üdvözülni, mert azt gyanította: a világ nem éppen olyan bárgyú tréfa, amilyennek látszik. Éppen ezért igazságra törekedett, de titokban félt, hogy *ez az egy* még neki sem sikerülhet. Így rettegett az örök időkig tartó ítélettől, amelyben valami szörnyű dolog történik vele: összetévesztik egy zsellérrel, egy kalap alá veszik egy keleties arcú Spartacus-felkelővel, vagy a gyehennai levélkézbesítők visszavonhatatlanul bácsinak szólítják. Bizonyára nagyon meghatódott, amikor Pestről fölszállt Szent Péter elé, aki szelíden beinvitálta: „Lépjen át a kapun, jó lélek, hiszen az igazság írója volt!" Meghatottsága nyilván nem a mennyországnak szólt, mert abból elég sok ízelítőt kapott a földön. Hanem annak, hogy valaki — akár zsidó halász, akár őskeresztény apostol — váratlanul jónak is, léleknek is nevezi, hiszen ez volt az, amit még a bulgár cár sem adott meg neki.

Bánffy Miklós eredménytelenül vívódott főúri helyzetével, rendkívüli okosságával párbajra hívta az arisztokráciát; de ezt olyan fölénnyel művelte, hogy a plebejusok vették föl mindig a kesztyűt. Íme, egy gróf, aki még a grófokat is megveti. Úgy provokálta a világot, mint a nappali fényben pislogó uhu a civil madarakat.

Végül is át kell törnünk az élet tényeinek szorosán, hisz ő is áttört írói mivoltával.

Forradalmak és társadalommérnöki korszakok idején, amikor egy avatatlan és éppen ezért nem egészen hozzáértő Imhotep adja a tanácsokat, Cezer pedig minden gátlás nélkül megvalósítja, ott az örökölt nemesség általában büntetendő, sőt hivatalból üldözendő cselekmények halmaza. Márpedig Bánffyhoz egyfolytában közeledett ez a társadalommérnöki világ, melynek matematikusai több tizedespontot tévedtek, mint Gulliver szögmérős szabói.

Amikor a kommunista forradalom megakadályozására — éppen Károlyi Mihály rokoni és olyan-amilyen baráti segítségével — Svédország felé indul, mindenütt Spartacus harcosaiba ütközik. Már-már azt hisszük, hogy ő robbantja ki városonként a forradalmat.

De van itt valami megdöbbentő. Bár a forradalom megakadályozásáért utazna Stockholmba (Miért éppen Stockholmba? Ilyesmiket csak egy konfidens tiszti szolga kérdezhet a kapitánytól), és pontosan tudja, mit jelent számára a forradalom: úgy élvezi, mint egy különleges lóversenyt, ami valahogyan agyaggalamblövéssel is egybe van kötve, bár a rosszul öltözött és teljesen egyforma embereknek fogalmuk sincs az agyaggalamb-lövészet szabályairól. Így össze-vissza lövöldöznek, de németek lévén, szigorúan betartanak egy órarendet. Bánffy élvezi azt a történelmet, amit teljességgel idegen személyek alkotnak. Nyilván: rosszul.

Ebben a veszélyben tűnik föl leginkább finom (vagy inkább szilfid) humora.

Lelepleződik előttünk. Nem mint reakciós főúr — bár mellékesen az is —, de mint reneszánsz lélek, művész és kalandor, diplomata, úrlovas, kém, valamint naplóíró, aki azért nem öl és nem hamiskártyázik, mert ezek kimondottan visszataszító, ízléstelen cselekedetek.

Cs. Szabó László, akiben a nagy plebejusi író együtt lakott az erkölcsi

lénnyel, nem közönségesen háborog, amikor Bánffy eme visszaemlékezését olvassa. Nyeglének tartja. Megteremtettézi. Aki tréfálkozik Kharónnal és Orcusszal. A legszörnyűbbet mondja, ami Bánffynak mondható: ez nem illik.

Bánffy főúri mivolta olyan tény, amit tudomásul kell vennünk. Állapot, művelődési szint, jogok és kötelességek gordiuszi csomója, persze, ezek nem polgári jogok és kötelességek. Egy igazi arisztokratának joga van szövetkezetet szervezni, vagy meghatározott időben pipát faragni. Viszont kötelessége más arisztokraták névnapjain megjelenni és vadászni. Zongorázhat vagy zenét is szerezhet, de otthon. Ha nyilvános koncertet adna belépőjeggyel, akkor viszont valami rettenetes baj következnék: talán megjelenne két tekintélyes rokon, és szó nélkül elvinné a kifaragott pipákat meg a pipafaragó késeket, ami csak a megtorlás kezdete. Viszont, ha érdeklődünk, ki is a két tekintélyes rokon, akkor még különösebb összefüggések derülhetnek ki. Azon kívül, hogy mindketten a tékozló gróf unokatestvérei, egymásnak sógorai is, Dueró és Ebró grófnők lévén, akik közül az első a pipafaragó gróf nagynénje, a második viszont a későn másodszor nősült nagyatyjának özvegye, vagyis a könnyelműségében koncertező főúr tulajdonképpeni mostoha nagyanyja, de harmadik féltestvérének húga is, Guadiána grófnő házasságából. Ha tovább vizsgáljuk a családi összefüggéseket és rokoni szálakat, nem szabadulhatunk attól a kényszerképzettől, hogy egy távol-keleti misztériumjátékba keveredtünk, amelyben minden szereplőt társadalmi, vallási vagy politikai okokból Kinnek hívnak. Most értékelhetjük igazán a hajdani osztrák csendőr fölkiáltását, amikor egy ifjú utas úti levelét böngészve, így fejezte ki szívből jövő elismerését: „Ah, so jung und schon Jakabházy!"

Az anekdota azonban sötétebb árnyalatot kap, ha arra gondolunk, hogy ez a nagy család vagy kaszt intézte úgyszólván a magyar állam katonai vereségéig és összeomlásáig a belpolitikát és külpolitikát, ők választották meg a magyarság barátait, sőt ellenségeit, ők szolgáltatták a mintát a nemzetről a világnak, és ők tárgyaltak a különböző hatalmak képviselőivel, a nemzet egészének vélt vagy valódi érdekében. „Poincaré és Caillaux mellett sok más francia politikussal is tárgyaltam: így Paul Doumer szenátorral, Indokína kormányzójával, a francia nehézipar képviselőjével, továbbá André Tardieu-vel, a Le Temps külpolitikai szerkesztőjével és Georges Clémenceau-val." Ez a vallomás különben nem Bánffytól származik, hanem közeli rokonától és politikai ellenfelétől, Károlyi Mihálytól. (*Hit, illúziók nélkül,* 65. old. Litván György fordítása.)

Ennek az arisztokrata háttérnek az ismerete nélkülözhetetlen a XX. század első felének megértéséhez — ezt vallja Károlyi Mihály is, de Károlyi véleménye szerint „nincs egyetlen magyar könyv vagy regény, amelyben ez a feudális miliő becsületesen és objektíven lenne ábrázolva. A grófok nem voltak írók, és ha itt-ott mégis tollat ragadtak, és önmagukról írtak (mint például Bánffy Miklós), akkor teljesen hamis és szépített képet adtak világukról." (Károlyi Mihály; *Hit, illúziók nélkül,* 10. old.)

Károlyi feltehetően elfogulatlanul ír, de végül is nem volt irodalomkritikus. Nem hiszem, hogy véleményében befolyásolta volna Bánffy ama negatív értékelése, amelyet az Erdélyi Regényben róla, mint politikusról alkotott. Ennek megfelelő Bánffy 1932-ben megjelent *Emlékeimből* c. kötetének Károlyi-portréja is. Bánffy nem vonja ugyan kétségbe Károlyi emberi tisztességét, de hozzáértését és politikai illetékességét erősen megkérdőjelezi.

(A következőkben a belső idézet az Est 1918. október 29. számából.) „A gyorsvonat befutott. Óriás éljenzés, ünneplés, a »nép vezérét« vállukra kapják, kézről kézre adják kinyújtott karokon. És Károlyi sorsára majdnem szimbolikus az, ami most következett. »A tömeg Károlyit nem a rendes kijárat felé vitte, hanem a raktárak felé. A lelkesült emberek csak később vették észre, hogy zsákutcába vitték Károlyi Mihályt. A Váci úttal párálel húzódó raktárak előtt voltak. Az itt levő magas vaskapu zárva volt.« Visszatérni lehetetlen. Át kell mászni rajta. Csak ő mászott át a kapu fölső vaslándzsáin." (Bánffy: *Emlékeim,* 40. old.)

Talán avval oldhatjuk föl — erkölcsileg kétségtelenül olcsón, sőt ingyenesen — az egymással feleselő szövegeket, hogy itt két közeli rokon nagy ambíciója, elhivatottsága és sikertelensége hadakozik egymással.

Móricz Zsigmond — aki ugyan szintén nem volt irodalomkritikus — az Erdélyi Regényt mélyen hitelesnek és megsemmisítően bírálónak fogadja el. Mi, akik nem vagyunk irodalomtörténészek, hajlunk arra a fölfogásra, hogy azért mégiscsak Móricz Zsigmondnak volt igaza. Ezt a részrehajlást be kell vallanunk. Valóban részrehajlóak és elfogultak vagyunk Móricz Zsigmond irányában. Különben egy regény hitelességét nem a benne szereplők véleménye alapján kell megítélnünk, *hanem* önmagában. Mert ha például Balzac művének igazságát Vautrintől akarta volna valaki megtudni, nincs kizárva, hogy a francia klasszikus félanalfabétának minősül.

A gróf, aki író — sok bírálót olyan zaklatott állapotba hozott, mint az anekdotabeli sakkozó kutya a kibiceket. Akik végül elégedetten veszik tudomásul, hogy a kutya elrontja a végjátékot, tehát nem is tud sakkozni. Ha a partit megnyeri, nyilván nem lettek volna képesek megküzdeni a jelenség belső ellentmondásával.

A gróf, aki regényt ír, de belezavarodik a jellemekbe, a cselekménybe és szerkezetbe: számíthatott volna az irodalmi közvélemény együttérzésére. Mert a gróf nyilván nem tud írni. De ha összefüggő képet alkot, mind az egészet, mind a részleteket kidolgozza, és végül valami lényegeset közöl a világról és a történelemről: ez már meghaladta a képzeletet.

Bánffy regényét általában Abády Bálint és Uzdyné Milóth Adrienne szerelmi történetének nyilvánította sok bíráló, sőt volt olyan is, aki szerint a trilógia ún. házasságtörési regény, föltehetőleg mint a *Bauvaryné* és a *Karenina Anna.* A házasságtörési regény nyilván olyan regény, amelyben házasságtörés történik. Ennek a műfaji kategorizálásnak azonban van egy hibája: arra épít, hogy mindenki tudja, mi a házasságtörés, és úgyszólván senki sem tudja, mi a regény.

Bánffy regénye azonban nem felel meg az ilyen kategorizálásnak.

Bánffy regénye ugyanis tulajdonképpen — ha ebben az értelemben egyáltalán vizsgáljuk — a sikertelen házasságtörés regénye. Mert Abády és Adrienne valóban affelé haladnak vagy zuhannak, hogy Adrienne házasságot törjön, ez azonban lényegében nem sikerül, még a férj megőrülése és halála után sem. Sőt, éppen akkor szakítanak, amikor szerelmüknek nincs törvényes akadálya. Mintegy az rajzolódik ki szemünk előtt, hogy egy gróf és egy grófné az osztályuk (kasztjuk) belső törvényei szerint akkor sem törhetnek házasságot, ha megvan bennük az ilyen irányú jó szándék, és véletlenül házasságot is törnek, a szó keresztény erkölcsi értelmében. De őket nem a keresztény erkölcs vezeti, hanem valamilyen fölfoghatatlan illem, fennköltség

és a helyzetek és cselekedetek esztétikuma. A házasságtörés mint bűn, ebben a világban nem létezik, csak mint a becsületen esett férji sérelem. Uzdy Pál azonban a sérelem fölismerésekor nem eléggé őrült ahhoz, hogy Abády Bálintot lelője, csak a hűlt helyére küld revolvergolyókat. Később pedig, amikor már eléggé őrült, inkább matematikai kérdésekkel vívódik, és tébolyában alkotó értelmiséginek képzeli magát. Egyébként Abády — aki valóban nagyon okos — magában azt hiszi, hogy Uzdy Pál valamiféle értelmiségi lett, és nagyon bonyolult matematikai kérdésekkel foglalkozik. Ez a nagyon nehéz matematikai kérdés nem más, mint a tizenkettes számrendszer, amit egyébként a babilóniai csillagászok használtak, sőt mi is használunk, a hónapok vagy az órák számlálásakor.

Abády tévedése abból származik, hogy rengeteget tud: nyelveket, történelmet, jogot (bár itt is majdnem beugratja egy tyúkprókátor), földrajzot, néprajzot, képzőművészetet, filozófiát — hiszen filozófiai tanulmányt is ír —, jó céllövő, igazi vadász, ért a gazdálkodáshoz, és kiváló lótenyésztő (egyébként úgyszólván mindenki az), különleges felfogása van az erkölcs dogmatikai eredetéről és az önmagukban létező esztétikai értékekről, csak éppen a matematikához nem ért. Ezért képzeli, hogy az aerodinamikai kérdések olyan szögfüggvénytani kérdések, amelyek nemcsak lógnak a levegőben, de a levegőtől is teljesen függetlenek. Ez nem baj, senki sem tudhat mindent.

Jó gazda, saját lelkiismerete szerint felelős politikus, a magyar—román testvériség vagy megbékélés híve, Tisza következetes parlamenti támogatója — bár a román nép Tisza Istvánt nem úgy tartja számon, mint valódi támogatóját a nemzeti fölszabadulásban. Abády igazán hűséges barát, szereti édesanyját, tiszteli elődeit, lelkesedik dualista hazájáért, még Ferenc Ferdinánd köréhez tartozó, Abádyval rokonszenvező politikusokkal szemben is. Szerelmében szenvedélyes és kitartó, előre átéli hazájának összeomlását, javíthatatlan osztályának bukását, sőt a hajdani Európa népeinek eljövendő fájdalmait is. Íme, nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy valamiféle gyászbeszédet mondok egy harmadosztályú temetésen, bár az arisztokráciához valami kimondottan gyémántos, a sötétben meg-megvillanó szöveg illenék.

De nincs jobb dolgom, minthogy elvont — és ezért általános — fogalmakra fordítsam le Bánffy eleven és elhitető képeit egy kétségtelenül kiváló, osztályának legjobb emberi tulajdonságával rendelkező erdélyi magyar arisztokrata személyiségéről.

Az Erdélyi Regény hősnője Milóth Adrienne, férjezett Uzdy Pálné, ragyogó szépségű, királynői tartású arisztokrata asszony. Az értelme is kitűnő, és nőiesen vonzó, bár ezt a csábos tulajdonságát tulajdonképpen fátyol alá kell rejtenie, mint az iszlám híveinél az asszonyi arcot. Bonyolult és az olvasó számára kiismerhetetlen lélek egy olyan belső erkölcsi renddel, amelyet talán maga alkotott, de nem a saját kényelmére és vágyainak hasonlatosságára. Fölfoghatatlan családi okokból megy férjhez Uzdy Pálhoz, talán azért, mert semmiféle vonzalmat nem érez irányában, ha ugyan nem az utálat ez a vonzalom. Bár Uzdy Pál eredetileg és monomániás, de ebben a házasságban a legépeszűbb, a világ és az emberek felé forduló személyiség is úgy gyűjtené a kényszerképzeteket, mint a lépkéket a ponkra tűzött háló. Így telik meg Uzdy esze és érzelemvilága mindenféle bogarakkal, feleségének meghitt és ellenállhatatlan utálatától. Néha már az a benyomásunk, hogy Kraft Ebbing Szexuál-patopszichológiájának latin szövegrészeit olvassuk, amelyekben a különböző helyekre elrejtett browning változott át az imádat tárgyává, fétissé.

Adrienne saját erkölcsi törvényei szerint hol titkolja, hol közli férjéhez való nem egyszerű kapcsolatát, férje nem férje, szeretője nem szeretője, és tulajdonképpen a leánya, Clémence nem a leánya. Clémence — illetve a kis Klémi — sem azért ragaszkodik hozzá, mert Adrienne az anyja, hanem hogy nagyanyját, az öreg Uzdynét bosszantsa. A gyermeki romlottságnak ez a fajtája már-már a meghatottság könnyeire számíthat az érzékeny olvasó részéről.

Adrienne, ez az uralkodónői szív és alkat, mindenekelőtt saját magán uralkodik, mégpedig felséges nyugalommal. Csak egy-egy szótlan gesztusa, állának előrevetése jelzi akaratát vagy belső feszültségét. Különösen fejlett ízlése van, ez határozza meg viselkedésének szertartásrendjét, az általa teremtett élőképeket és helyzeteket. Nemcsak beszélni tud, de hallgatni is, hallgatása egy stílus és egy bölcselet kifejezése.

Úgy tűnik, lelkének belső rendje, a szépséghez való vonzalma fűzi igazán mélyen Abády Bálinthoz. Bár azt állítja, hogy minden szépség hazugság. De várja szerelmének cáfolatát és vallomását: „Azt én nem hiszem. Ó, nem! Hogy a szépség csak hazugság volna az életben. Nem. Sőt azt hiszem, hogy ez az egyetlen örökös és el nem múlható érték a világon. A szándék szépsége. A tetté. Ez az, amit keresni lehet és kell. Minden más etikai tételnek sántít a védelme, ez az egy az, amely megáll minden érveléssel szemben, éppen mivelhogy nem cirkalmazható körül száraz érveléssel, és nem szorítható dogmák kalodájába."

Ez a fejedelmi asszony, aki belső törvényének látszólagos önkénye szerint osztja kegyeit vagy tagadja meg váratlanul, elsősorban viselkedni akar, mert ennek a művészetnek a lángelméje. Amikor Abádyt királynőként kitünteti, ehhez egyszerűen királynőnek öltözik, vérvörös ruhába, a vértanúk, a bakók és az örömlányok jelképes színébe, fején koronával, rubintokkal ékesítve az aranyat. Ez az öltözék minden más asszonyon maskara volna, az ő testén azonban hiteles. Feketepárduc-mozdulatú, ónixsárga szemű vadászistennő, fekete hajú Diána. A bőre elefántcsont színű — erről az olvasó, aki zavartan, nem illetékes szemlélőnek, sőt leselkedőnek érzi magát, meggyőződhet a regény egyik legszebb és legköltőibb jelenetében, amikor ez a szépség szeretőjének szeme láttára meztelenül fürdik a havasi patak zuhatagában. „A vállán széjjel fröccsenő ár millió gyémántba szökik a keskeny napsugárba, és e pillanatban a háttérben szivárvány jelenik meg, mintha két keze között tartaná magosra."

Így áll a fekete hajú Artemisz, mint valóság és jelenés, látvány és látomás. Tartani lehet tőle, hogy akik meglesik az istennőt, szarvasokká változnak, hogy utána vadászkutyák tépjék őket szét. Erosz uralkodik a kép fölött, Erosz fölött azonban Apolló. Ez a magyar irodalom egyik legerotikusabb és ugyanakkor legszellemibb epizódja, amely az írói képesség különleges sűrítésére vall, ahol a sugárzás már önmagát gerjeszti.

A fekete hajú Adrienne — akit Bánffy csak elvétve ír barnának — diadalmas nőiességével a szivárvány alatt áll, hogy ettől kezdve lelkében megváltozzék.

A csúcsponttól számítva távolodni kezd Abádytól, aki pedig már tervez, építészekkel tárgyal, hogy kastélyát majd családi otthonná tegye. Adriennenek talán épp ezért kell vele szakítania. Nem szerelme hűlt ki, hanem lelkének benső törvényei így parancsolják. Ezek a benső törvények szigorúan arisztokratikusak, és nehezen követhetőek.

Arról van szó, hogy a kis Klémi vagy Clémence ezután kap tüdővészt.

A továbbiakban meg fogjuk látni, hogy ez a tüdővész nem tartozik ugyan a jókor jött istencsapások közé, de az események törvénye szerint ennek így kellett történnie. Adrienne ugyanis választani kényszerül a kicsi és undok Clémence és Abády megszületendő gyermekei között — mire a grófnő a kis Klémit választja. Választása magasztos és törvényszerű, bár civil ésszel nehezen követhető. Mert ha valaki az eugenetikát ilyen keményen gyakorolja, akkor nem érthető, hogy előzőleg miért ment feleségül egy olyan őrülthöz, akinek a családjában még propagandacélokra sem akad egyetlen épeszű.

Természetesen rossz és közönséges ez a megállapítás. El kell fogadnunk, hogy Adrienne most így gondolkodik, és kényszert érez a választásra beteg leánya és egészséges szeretője között.

Bár a grófnő a jövő antinómiáival úgy vívódik, hogy múlhatatlanul belekeveredik a kisködmön meséjének baljós föltevéseibe. Amikor is az eladó leányt megkéri egy legény, mire a leányt leszalajtják borért. És amint a leendő menyasszony a hordó mellett megpillantja a nagy káposztanyomó követ a falnak támasztva, bánatában zokogni kezd. Mert ha férjhez megy, és születik egy fia, azután a vásárban ködmönt vesz neki, és a fiúcska lemegy a pincébe, és addig ugrándozik, amíg a káposztáskő agyonüti: akkor nem lehet tudni, kire marad a kisködmön.

A nép szemlélete bármilyen eredeti is, nem a semmiből teremtett, hanem azt sűrítette mesévé, amit sokszor látott, hallott vagy tapasztalt. Magában vagy a világban, vagy az urak különös eszejárásában. A népmesék régóta ismétlődő alaphelyzetek képei, nemegyszer történelmi példabeszédek dióhéjban, ad usum delphini.

Ezek a bölcs szövegek nemcsak a múltról vallanak, de szinte jóserejük van: mert például a Farkas-barkas jajj be szép, nyulam-bulam, jajj be rút meséjét éveken át Kelet-Európa politikusai harcos beszédekké költötték át, sőt megvalósítani igyekeztek. A Farkas-barkas meséjét hívták utólag kevésbé ihletett kifejezéssel szalámipolitikának. Ahogyan a kelet-európai diktatúrák is valamiképpen a kisgömböc történetét utánozzák, véletlenül vagy programszerűen. Mert amikor a padlásra fölakasztott, véres ázalékkal töltött disznóhólyag bekapja a legényt, a gazdasszonyt és gazdát, majd legurul, és elnyeli az aratókat, a csordát, a kondát, a ménest, az egész falut, sőt a katonaságot is, a gömböc olyan hatalommá nő, amely már emberfölöttinek tűnik. Ilyenkor kerül valahonnét elő a kis kanász, aki a mindent elnyelő óriás és véres Valamit közönséges disznósággá egyszerűsíti a bugylibicskájával.

A kisködmön logikáját vagy a nép tanulta Milóth Adrienne-től, vagy Milóth Adrienne tanulta a néptől. Adrienne ezt a helyzetet tragikusnak tekinti, elhatározását önzetlennek, hősiesen lemondónak. El kell hinnünk neki. Döntése természetéből, lelkének legbensejéből, személyiségének lényegéből születik. Mert *ő ilyen, attól* Milóth Adrienne, hogy előkelően föláldozza szerelmét. Még akkor is, ha ez nem egészen meggyőző, mert senki sem kényszeríti választásra. Végül is nem nekünk kell választanunk, hanem ennek az istennőnek, Artemisznek. Hisz éppen attól Artemisz, hogy nem tud egyszerre kétféleképpen helytállani, hitelességét éppen a mi értetlenségünk bizonyítja. Mi ugyanis nem tudunk úgy gondolkodni, mint az Olimposz lakói, lévén, hogy csak emberek vagyunk.

Inkább az a kérdés, hogy Clémence betegsége a regény belső törvényeinek megfelelően milyen szükségszerűség következménye. A kis Klemi halálos betegsége valójában egy titkos ragályból származik. Ez a ragály nem olyan fajta,

mint a fekete himlő vagy a pestis, hogy rendre mindenki fekete himlőt vagy pestist kap, egyesek kigyógyulnak, mások nem. Inkább a szerzett immunhiányhoz, az AIDS-hez hasonlít, mint annak század eleji erdélyi, arisztokrata változata. Tehát van, aki orrvérzést kap tőle, van, aki vakbélgyulladást, mások egyik pillanatról a másikra mumpszban betegednek meg, és hirtelen meg is halnak. De van, aki csak váratlanul inni kezd, és beleesik a Csörsz Árkába vagy a Malomárokba, esetleg a Földközi-tengerbe. De akad, aki minden látható ok nélkül öngyilkos lesz, míg egy másik falura költözik, hanyatt fekszik, és addig néz valamit — a plafont, egy szép cigányleányt vagy Indonézia hajóstérképét —, amíg csuklani kezd, fölakad a szeme, és kileheli lelkét.

Ezekben a halálnemekben nincs az a mesterdetektív vagy szakorvos, aki fölfedezhetne valami közöset, és gyaníthatná a tettest vagy az okot. Csak annyi látható, hogy az áldozatok mind erdélyiek, mind magyarok, és mind arisztokraták. Első és galád feltételezésünk szerint az író ezúton ritkítja meg hőseit, hogy a járatlan olvasó is eligazodjék a maradékban.

Ez a feltételezés frivol. Ezekre a regényhősökre, akik a regényben is, az életben is álhősök, nem az írónak nincs szüksége többé, hanem a történelemnek. Olyan történelemalkotó személyekről van tehát szó, akiknek a kezéből kiesett a történelem. Ezek tulajdonképpen állástalan miniszterek, elbocsátott főispánok, munkaközvetítőre szoruló tábornokok. Egy osztály, amelyet a XX. század könyörtelenül nyugdíjba fog küldeni. Akkor is, ha semmihez sem értenek, akkor is, ha mindenhez értenek egy kicsit.

Az egyik Lhászában járt, jól ismeri a dalai lámát és Tibetet, viszont, hogyha ebből az ismeretanyagból teremteni akarna valamit, akkor Lhászában kellett volna maradnia, és nem hazatérnie. Nem azért, mert a buddhizmus nem az emberiség nagy kultúrkincse, hanem azért, mert a magyarság a saját kultúrkincseihez sem nagyon jutott el a XX. század első évtizedében.

Kendy Dánielt, aki hosszú ideig a Monarchia franciaországi attaséja volt, mint előkelő urat, szeladont, „Le Comte Candis" néven ismerték a párizsi szalonokban: de hazajött Erdélybe, egyfolytában iszik, és úgy okádik, mint egy vízipuska vagy egy szökőkút. Amikor Gaston d'Orléans Comte D'Eu Kolozsváron időzik, hogy párbajellenes gondolatait közölje, Dani gróf eléje tántorog, és jóformán a nevét sem tudja megmondani. (Egyébként Gaston d'Orléans Comte d'Eu a kis Larousse-ban szerepel mint frondőr, aki Richelieu és Mazarin ellen föllázadt. Nem hihetem, hogy a Fronde után Kolozsvárra menekült volna. Talán ő egy másik Gaston d'Orléans Comte d'Eu lehet. Ki tudja?)

Kadacsay Gazsi báró, aki kedves és jóindulatú magánember, műveletlennek, „szamách"-nak érzi magát. Tulajdonképpen nem tudom, miért. Végül is, mire kellene neki a műveltség? A lótenyésztéshez? De hiszen ahhoz kitűnően ért. Nem kíván megnősülni, mert akit feleségül vehetne — nem látom be, hogy miért kell neki úgy választania feleséget, mint Ádám apánknak —, tehát a szóba jöhető grófkisasszony „egy közönséges liba". Gazsi báró pedig nem akarja, hogy utódai műveletlenek, „libák" vagy „szamachak" legyenek. Ezért gondoskodik unokaöccsei neveltetéséről, a lovairól — kedvenc hátaslovát a lóértő Abádynak ajándékozza —, azután sztrichninnel megmérgezi magát. Vagyis rajta is kitört az erdélyi arisztokrácia szerzett immunbetegsége. Gazsi báró egyébként kedves ember, humora is van, van benne bölcsesség. De ha ez mind hiányoznék, akkor sem gúnyolódhatnánk a halálán, hiszen ez az emberi sors káromlása, sőt istenkáromlás volna. Egyszerűen tudomásul kell

vennünk — hogy ez a különleges erdélyi AIDS újabb áldozatot ragadott el az élők sorából. És ha a váratlan veszteségek közé, az eltávozandókhoz számítjuk végül Abády Bálintot is, akkor képet alkotunk a pusztulás méreteiről.

Bánffy regénye ugyanis nem egyéni tragédiákról szól, hanem az arisztokrácia és a történelmi magyar állam belső összeomlásáról. Az uralkodó osztály fölhalmozott adósságáról, amelyet végül a magyar nép örököl, kiegyenlítés céljából. Lényegében *ez a tragédia*. Azt a bizarr helyzetet, amelybe a magyarság egésze került, az öntudatos, szerény és nagyon tisztességes Timisán Aurél fogalmazza meg: „Az ember néha azt hihetné, hogy a sors valami gonosz humorral intézi az emberek dolgát. Szegény főherceget szlávok ölik meg, éppen azok a szlávok, akiket ő pártolt legjobban, és naggyá akart tenni! Nem furcsa ez? És most a magyarok háborúba mennek, hogy megbosszulják annak a halálát, akit mindig utáltak! Rettenetesen furcsa!"

Persze ez a különös helyzet: következmény. A történelmi Magyarország ítélete már megfogalmazódott a múlt század végétől, a világháború ezt az ítéletet csak végrehajtotta. Bánffy műve ezt világosan kifejezi. Az arisztokrácia, nagy és korszerűtlen műveltségével, előkelő helyzetével és a valóság teljes félreismerésével, előkelő helyzetével és a etaoih snrdlu cmfwyp vbgkqj xzöü félreismerésével; önmagával sem tud mit kezdeni. A nagyúri illem és a züllöttség között hányódik, amikor sem a gesztusaira, sem vétkes könnyelműségére nincs semmi szükség. Végül is a nép nem köteles fönntartani azt, ami a nép teljes tagadása. Az arisztokrácia — a külső muszájból — előkelő gesztusokkal próbálja kitüntetni azokat, akiktől minden vagyonuk és hatalmuk származott. De ezek nem érezték kitüntetve magukat. Ahogy a kígyófogú anekdota bukaresti írója is hiába integetett a parasztoknak a vonatablakból, lelkesen kiáltozva, hogy „Bonjour, popor!"

Bánffy trilógiájának címei: *Megszámláltattál...* — *... És híjával találtattál...* — *Darabokra szaggattatol* — kifejezik az író szándékát és szemléletét, de nem a nagy igényű körkép valódi tagolódását. Mert végig folyik a megszámláltatás, a lelkek híjával találtatása és a széjjelszaggattatás. Abády ebbe a történelmi folyamatba akkor sem tudna közbeavatkozni, ha nem szövetkezetet szervezne, nem a mócok kifosztását próbálná megakadályozni, és nem csak a Parlamentben igyekeznék lelkiismerete szerint helytállni, hanem ő lenne maga a Mindenható. Mert evvel a történelmi szemlélettel az új Magyarország megteremtése, modernizálása, demokratizálása eleve nem sikerülhet. Az elvakult magyar politikai vezetés megoldhatatlan dilemma előtt áll: vagy egy Ferenc Ferdinánd alkatú Habsburg szervezi át a Monarchiát, és akkor Magyarország látszólagos önállósága is megszűnik, vagy Európa demokráciái kényszerítik ki az államalakulat modernizálását, és akkor az elnyomott nemzetiségek szükségképpen elszakadnak.

A művelt és eszes arisztokratáknak ebben a történelmi véghelyzetben nincs mit kezdeniük sem a műveltségükkel, sem az eszükkel. A gyönge jellemek ezért züllenek el, vagy nézik a plafont, az erős lelkek pedig bármihez fognak, a közéletben, a gazdaságban, sőt a magánéletükben is: semmi sem sikerülhet.

A megszámláltatott, híjával találtatott és majd darabokra szaggatott kaszthoz tartozik Abády Bálint is. Minden erényével, jó szándékával és okosságával. Aki rossz vonaton ül, hiába ül rajta ellenkező irányban, legfennebb a postakocsira küzdheti át magát, de hősi fáradozásaiban is egyre távolodik

valódi céljától. Abády egy negatív társadalmi közösség pozitív hőse. Éppen rajta látható leginkább, hogy az arisztokrácia többé semmiféle emberi értéket nem teremthet. Természetesen: mint osztály. Mert számos volt arisztokrata — aki a báróságot abbahagyta — emberi értéket alkothatott a tudományban, művészetben, a tisztességes munkában. Ezért volt különösen barbár és esztelen az a politika, amely az arisztokráciát egyes személyeiben akarta megsemmisíteni.

Abády Bálint természetesen nem azonos az íróval. Ezt Bánffy a regény szövegében is kifejezi: az egyik parlamenti epizódban Abády mellett egy pillanatra föltűnik maga Bánffy Miklós, a saját nevén. Ennek a cselekmény szempontjából teljesen mellékes mozzanatnak csak az a szerepe, hogy a szerző és a főszereplő azonosságát egyértelműen megcáfolja. Ahogy Athénben, a *Felhők* előadásán a valóságos Szókratész némán a vígjátékbeli Szókratész mellé áll, hogy megtagadja a bölcs az okoskodó szofistát.

Ez a gesztus pusztán arra való, hogy a trilógiát ne tekintsük kulcsregénynek, ne nyomozzunk Adrienne vagy például Gereőffy László valóságos kiléte után. Egyébként nem is tudok róla, hogy bárki — erdélyi pletykaantológiakészítő vagy revolver-újságíró — ilyen irányú érdeklődést mutatott volna. Bár a regény színhelyeit ma is bejárhatjuk, megtalálhatjuk a kastélyokat, a kaszinó volt épületét, a Malomárok hídját vagy Uzdy Pál föltételezett villáját. De a szereplők nyomára, valódi emlékeire sehol sem lelhetünk, még a mendemondák olyan gazdag kincsesbányájában sem, mint a kolozsváriak emlékezete, amely mélyebb, mint az idő kútja.

Sajnálatosnak tartom, hogy Károlyi Mihály, ez az igazságra törekvő szellem, nem figyelt föl Bánffy Miklós odavetett, de egyáltalán nem mellékes mondatára. És úgy tüntette föl, mintha Bánffy önmagáról írt volna. Károlyi Mihálynak joga volt ahhoz, hogy Bánffyt rossz írónak vagy írástudatlannak minősítse: nyilván ez volt a véleménye. Azt azonban Károlyi Mihálynak sem volt szabad — nem illett — kijelentenie, hogy Bánffy nem osztályának típusairól ír, hanem valóságos személyekről. Evvel ugyanis már nem írói mivoltát kérdőjelezi meg, hanem a regényt a polgári becsületsértés egyszerű bűnjelének nyilvánítja, és a bírálók asztaláról átutalja az illetékes törvényszékhez.

Persze, van itt enyhítő körülmény: Bánffy történelmi személyekről *is* ír; amikor a magyar Parlamentet ábrázolja, az nyilván nem más, mint a magyar Parlament: tehát Tisza István valóban Tisza István, sőt Károlyi Mihály is Károlyi Mihály. De ebből nem szabad visszakövetkeztetni a regény szereplőire általában, és kutatni, hogy személy szerint ki volt Ladossa Júlia, aki elszökött a gyermekétől, ki volt Pityu gróf, aki Albákból titokban pálinkát hozott a Piatra Tilharilor aljába, mert a delirium tremens környékezte, és az is értelmetlen kérdés, hogy a hozományvadász Wickwick Egon kivel azonosítható. Ezek a kérdések hiábavalóak, mintha — mondjuk — Chabert ezredes valódi nevét tudakolnánk. Egyébként jó néhány évvel ezelőtt Molnár Ferenc Nemecsekje is jelentkezett az úttörők között, és a *Pál utcai fiúk*at dedikálta. Nyilván joggal, hiszen ő is járt iskolába, éppen ott tanulta meg a nevét leírni.

Károlyi mérges tüskéi Bánffy polgári tisztessége irányába talán abból is sarjadnak, hogy Károlyi általában szereti az emlékezés rózsáit tövisekkel kiteljesíteni. Tildy Zoltán például kisszerű vidéki pap, Kun Béla — aki nem kisszerű és nem kálvinista pap — zsidó fajára jellemzően érzelgős. De még

Nagy Ferenc is, aki Károlyi szerint nagyformátumú politikus, megkapja epitheton ornansként a borbélysegéd címet.

Tisztelnünk kell Károlyi elutasító véleményét az író Bánffyval szemben, de nem fogadhatjuk el a megállapítást, hogy Bánffy önmagáról ír. Bánffy ugyanis ízig-vérig művész volt, képtelen lett volna csak önmagáról írni. Károlyi téved, amikor Bánffyt egyszerűen tollat ragadó grófnak mondja. De amikor pletykává és magánüggyé degradálja a hatalmas körképet, akkor a jóhiszeműsége is kérdésessé válik még az olyan illetéktelen — és az illetéktelenségét hivatalos papírral igazolni tudó — Bánffy-szakértő előtt is, mint a jelen sorok írója.

Bánffy elhivatott mivoltát, azt, hogy művében — és műveiben — „numen adest", sokan kétségbe vonták, főképpen a demokraták oldaláról. Éppen ezért hadd idézzem tanúként a romániai magyar irodalom egyik legkövetkezetesebb demokratáját, Kacsó Sándort, akit népi demokratának mondanék, ha ez a szóöszvér nem volna meddő és zagyva tautológia, és nem változott volna időközben valami áporodott szagú csalétekké, mint a veresre főzendő rákok számára a büdös máj. Kacsó Sándor, akit tehát csak a demokrata jelző illet, és aki idegenkedett a Bánffyval való találkozástól is, mert mindaddig senkit sem szólított kegyelmes úrnak, a következőket mondotta: „Nem úri dilettáns! Nem tartottuk annak. Bánffynak voltak nagyon komoly művei, és nagyon komoly irodalmi hozzáállása a dolgokhoz. Bánffy eredendően művészlélek volt. Éspedig nemcsak irodalomban, hanem rajzban is, grafikában is." Sohasem felejtem el, egyszer találkoztam egy barátommal, aki Bánffyt így jellemezte: „Mindig félek vele beszélgetni, mert az a gyanúm, hogy mikor velem beszélget, és szépen a szemembe néz és mosolyog, mögöttem az én karikatúrámat látja már." (Huszár Sándor: Sorsom emlékezete, 85. old.) Hasonló vallomást még tudnék idézni.

Bánffy regénye nemcsak nagy vállalkozás, hanem nagy beteljesítés is, mélységesen artisztikus, egészében tökéletesen szerkesztett. Az első oldalak, melyeken kocsik robognak a vendégségbe igyekvő arisztokratákkal — Abády Bálinttal is —, a régi időkből poroznak elő, leszorítják az útról a szekerező székelyeket, és átváltoznak valami fata morganává, amelyben a képek a levegőbe emelkednek, és a fejük tetejére állnak. Ugyanígy a befejezés is úton találja a főhőst, gépkocsin, amelynek hűtővize fölforrt, és a sofőr a Feleki tető aljába indult, ahol kutat találhat. Abády Bálint pedig gyalog sétál a tetőre, ahonnan látható egész Kolozsvár; Abády eközben pedig búcsúzik. A békés várostól, a régi világtól, egyéni ambícióitól és — a múlttal együtt — a jövőtől is. Már tiszti egyenruhában van, a láthatár mögött Európa hadseregei vonulnak a jövendő frontok, a pusztulás és pusztítás felé, amelyet a történelmi osztályok és a történelmi Magyarország még a valószínűtlen *katonai győzelem esetén sem élhet túl.* Megcsillanó remények és füstbe ment remények, beszédes anekdoták, sorsok, szenvedélyek, közönyös lelkek ügyefogyott cselekedetei, intrikák, szerelmek és barátságok, eszmélkedések és visszazuhanások a közös eszméletlenségbe, szép asszonyok vágyai, udvarló lovagok széptevései, kártyacsaták, ebédek és vadászatok, a züllés felé támolygó jellemek, érdekek és érdekházasságok, családi és politikai cselvetések, és mindezek meghiúsulása: ebből fonódik össze a sokszínű cselekmény. Szép ez az élet, de senki sem tudja átélni a szépségét, inkább sárral, mocsokkal, hazugsággal kenik be arcukat és jellemüket.

A részletek is szinte zenei szerkezetet mutatnak, motívumok indulnak teljes erővel, majd halkan visszatérnek, hogy végül szomorú vagy komikus hangzatokká váljanak.

Alakjainak rajzai kifejezőek, határozottak és szemléletesen tűnnek föl az olvasó előtt. A jellemek — mondhatni — képzőművészi eszközökkel készültek, beidegzéseik és szokásaik vannak, ízlésüket vagy ízlésük hiányát öltözékeik is jelzik, vagy gondolatuk, némelyiknek rögeszméje vagy vesszőparipája, ismerik a jó modor szabályait, az erkölcs normáit kevésbé, excentrikusak, könnyelműek, egyszerre nagyvonalúak és kisszerűek: arisztokraták.

Bánffy stílusa hűvös, pontos, majdnem hogy rideg, szeret részletezni, leírni, feszes szövegeibe erdélyi ízeket, sőt tájszavakat kever, szereti a néma gesztusokat vagy a jelentős ceremóniákat, fontossága van a látszólag közömbös mondatnak, amelyben egy gróf vagy egy grófné valami újat vagy megrendítőt fejez ki, ami pusztán a körülmények miatt új, amikor csak annyit kérdez az idősebb a fiatalabbtól, hogy „hát itt vagy", „hogy érzed, drágám, magadat" vagy „holnap mit csinálsz", de ezen felül mély jelentése van egy pillantásnak, pláne egy megszólításnak, nem is szólva arról, ha valakit nem ebbe a sarokba invitálnak, hanem abba, leültetnek és melléje ülnek, felállnak, ha a kitüntetett is föláll — mindezeket a kozmikus jelentőségű pipiskedéseket megszoktuk és méltányoljuk Saint Simon hercegnél. Végül is Bánffy végig úgyszólván arisztokratákról ír, szokásaik mély ismeretében.

Nagy Lajos mindebben egzotikus néprajzi képsorozatokat lát, vitriolos gúnnyal. De ezt a gúnyt kissé tompítanunk kell, lévén, hogy ezek a társadalmi szokások, egzotikus pukedlik, rituális mosdások és öltözködések élő, de pusztulásra ítélt személyekhez és sorsokhoz tartoznak. Bánffy előszeretettel festi a kertet vagy inkább a kastély parkját, a díszcserjéket, ritka fákat, ezeket a szemnek tetsző, de szintén arisztokratikus növényi társulásokat vagy társításokat, melyeknek az alakításán a kastély úrnőinek nemzedékei serénykedtek, természetesen a hűséges kertészek kezét használva eszközül.

Az erdélyi tájat, annak szépségét avatottan festi le. Mégpedig nemcsak a havast, hisz annak regényességét, megejtő különösségét sokan leírták. De Bánffy az olyan vidékek varázsát is megjeleníti, amelyeket előtte úgyszólván senki sem méltatott figyelemre, legfennebb romániai festők használták képeiken szürkészöld háttérnek. Ez a táj a mezőség, fátlan dombjaival, rideg füvével: a domboldalakon — úgy mondják — csak acélfogú és nehézségtől nem riadozó juhok képesek legelni, erdélyi helytállással. Ezek a halmok Magyarországon talán hegyekké avanzsálnának, egyik Sashegy lenne, a szomszédja Villámhívó, a harmadik talán Keselyűvijjogató. Bánffy szépnek és szelídnek írja le (vagy át) ezeket a kiemelkedéseket, fakó füveikkel, a föléjük boruló, többnyire szürke éggel. Az író erdőket is megpillant az aljban vagy a halmok közötti hajlatban, lent gyümölcsösöket lát és láttat, ribizlibokrokat, méhest: emberi tájat. Ennek igazi előnye — szemben a havassal —, hogy nem a turistáknak nyújt élményt, hanem az ott élők számára.

Íme, ezek az elemek tűnnek föl ma is Bánffy trilógiájában, jelentősen és olvasmányosan. Egyesek különben olvasmányosságát is kifogásolták.

Az Erdélyi Regény sorsa eléggé mostoha volt. Kevesen értékelték igazán, inkább a gróf szemléletét vagy dilettantizmusát keresték és lelték meg benne. Bányai László méltatta ugyan Bánffyt, de csak mint tisztességes — bár polgári — politikust: noha az is volt. Méliusz József az íróért állt ki,

és bár részleteit sehogyan sem értékelte, javasolta a kiadását. Eredménytelenül. Balogh Edgár, akit a romániai magyarok közül sokan szentnek vagy szent lénynek neveznek, hangot adott az író iránti vonzalmának, és bár szent lényhez illendően gyakran elfeküdt pihenni a villamossíneken, nem kis zavart és akadályt idézve elő, a Bánffy-mű kérdésében csak álldogálásával okozott közlekedési fennakadást, amiért sokan hálásak neki, hiszen ennél nagyobb bajt is okozhatott volna.

Bánffy műve az egész magyar irodalom számára érték. Talán az a legnagyobb gyöngéje, hogy magyarul írták. Így senki sem akarja például magyarra fordítani. Egyesek — a jó ügy érdekében — Bánffyt népi haladó politikusnak, radikális demokratának akarják újrakeresztelni. Mindez nem igaz. Bánffy haladásellenes politikus volt, de a való igazság jelentős írója.

Demokrata mivoltát avval is bizonyítani akarják, hogy a meginduló *Utunk* című lapban is írt, sőt rovatot vezetett. El nem tudom képzelni, hogy — nemcsak Bánffy, hanem Bánffy elvi pályatársainak elég durva bírálója — Gaál Gábor, miként bírta rá az önérzetes nagyurat, hogy az *Utunk* számára dolgozzék. És nem tudom azt sem, miféle érvekkel bírta reá Bánffy az indulatos Gaál Gábort, aki meggyőződéses kommunista volt, hogy az író „Beszéljünk Semmit" című rovatát közölje. Az írások egyébként megfeleltek a rovatcímnek. Ez a sorozat hamarosan abbamaradt. Vagy mert Bánffy nem tudott tartósan semmit mondani, vagy mert látta, hogy akkor is közlik, ha semmit sem mond.

A negyvenes évek végén hagyta el végképp szeretett városát, Kolozsvárt, és Pestre utazott, hogy ott a nyomorban és az ismeretlenségben meghúzódjék. És csak hamvai térjenek majd Házsongárdba. Kevesen kísérték ki a kolozsvári állomásra, de ott volt Kelemen Lajos is, a nagy erdélyi történész. Kelemen Lajos nem szerette Bánffyt, ismerte őseinek hibáit IV. Béláig visszamenőleg. Hír szerint ezeket mondta a világgá indulónak:

— Kegyelmes uram, nagyon sajnálom, hogy hétszáz esztendős itt-tartózkodás után elhagyja Erdély földjét.

Kelemen Lajos ugyanis nagyon szórakozott ember volt; a levéltárban is maga mellé rakta a zsebóráját, utána pedig nem találta. Ilyenkor fennhangon Istennel hadakozott, lévén, hogy egyedül ült a teremben, és az órát senki sem dughatta el, a Mindenhatón kívül. Állítólag, ha végképp elragadtatta magát a szemrehányásokban, olyankor Isten válaszolt neki. Nem tudni, Bánffy haragudott-e reá, Isten azonban szerette, ezt úgyszólván mindenki tudta Kolozsváron.

SZÖLLŐSI ZOLTÁN

Hajnal, 1954

Álmos a gyermek És nincs hó
Áll földhöz fagyva a szánkó
Ganéj fagyott kovája
szinte szikrázik az udvar
amit ólmos lába rúgdal
Megáll Csörög pisája

Hópelyhek: olvad a Göncöl
De piros ököl dörömböl
Hajnalcsillag az ajtón
hazatért fáradt szerelmes
fatolvaj és kártyavesztes
Anya várja vagy asszony

Utak torkában szekerek
köhögés zörög és recseg
Még szürke hajnal nehéz
ponyvája nyomja a fákat
Lent imádkoznak a házak
És most alszik ki az ég

Tehenek lánca az ólban —
És török világ fogyóban
Hold sarlója eperfán
Roppant csend a kalapácsa
nem cseng pedig kalapálja
Rajtunk címeres szerszám

Csak ólakban égnek a lámpák
mint átmenő téli rámpák
Meleg s éles fehérrel
most verődik fel zománca
tehéntej rocska falára —
Szívemig szúr az éter

Föld hajósa, 1963

Föld hajósa Magyarország
kalóza vagy
tegnapod rabló szegénylegény
Süllyesztik jaj alföldedet
magad maradsz
Néhány vitorlacafat felleg

csillagok tört árbocain
még fölötted
Orral lebukó hajód fara
égre lendül nehéz Erdély
s röpül népe
Tejútra Csaba királyfihoz

Nyírségi néped is szálldos
száraz lelkek
És vérében szárnyal most a Nap
lehanyatlik Kinek szívén
vagy szívében
találsz te még nyugalmas partot?

Versdeszkádba hangszeredbe
kapaszkodsz csak
Város lángol proletár oltár
Arcodon lyukacsos Holdon
álarcodon
patakzik fehér könnyed Zokogsz

SÁRÁNDI JÓZSEF

Történelmi idő

Látsz egy fiatal lányt
s megkívánod
Birtokba vennéd
akár a nyílt utcán is

Birtokba vennéd mondom
mint nagy természetű
néhai Török Bálint
a templomból hazaigyekvő
pór asszonyt
történelmi idő
jeles vasárnap délelőttjén

Azután végleg a rabtartó
héttornyú Konstantinápoly —
kacéran eléd háremlő
eléletlen arany ifjúsággal

A legszebb panoráma

Vakablakból nyílik
manapság a legszebb panoráma,
„idilli" tájra nézhetsz
előtte megállva,
nem kell attól tartanod
— ha esetleg újra lőnek —
nem maradsz meg túlélőnek,
kedvedre mélázhatsz:
hová menj? menekülj-e?
vagy járj helyben
s itt *szakadj idegenbe.*

Leányvár, 1989. VII. 8.

A paternalizmus színeváltozása

A szerencse általában a tehetség mellé szegődik.
Bonaparte Napóleon

Úgy teszek mintha fenéken billentenélek
te meg... mintha fájna — *mondotta volt*
egy azóta elhunyt államhivatalnok
Csak hát a „dorgálás" dokument
minek okán Valaki Arctalan
alkalmasint posztodról elmozdíthat
(Meg is történt nyolcvannégy novemberében)*
Persze lehettél volna lemezlovas
fényorgonás diszkóklubban
vagy fújhatnád a port
boldogult skriblerek hagyatékát rendezgetve
a piripócsi Múzeumban
Tanítani? — Azt nem! — *mennydörgött*
emberünk jelen- s jövő időben
„maga" utcára vinné az ifjúságot
Hát igen — a tankönyvet még nem írták meg —
amit tanítottál...
s idegenbe helyben szakadtál
Bent rekedtél — zuhanó lift —
két emelet között a mocskos liftaknában
— *Ő halott*
— *szélsőbal*
— *szélsőjobb*
— *középpárti*
— *reformkommunista*
esetleg él
s álellenzéki

Jól tudja: mikor miért mibe
„ábrándul" ki/be

Leányvár, 1989. IX. 13.

---

* *George Orwell:* 1984.

PINTÉR LAJOS

[Lengyelországban megint]

Lengyelországban megint tüntetnek.
Megfáradt asszony-arcok a filmen, nézem.
Benn áll a néma sorban:
éppen olyan arca van, mint anyámnak.
Ne sírj, ne sírjál, Lengyelország, anyácska.

1988. IV. 29.

[Nézem gyerekeim]

Nézem gyerekeim,
ahogy játszanak, játszanak a
sugárszennyezett homokban.
„Földünket nem szüleinktől örököltük,
hanem gyermekeinktől kölcsönöztük!"
Ti meg játszotok ezzel a kölcsön-vett
Földdel, mint egy labdával, hiszen
tiétek.
Nézik a gyerekek, nézik sóváran.
Ülnek a sugárszennyezett homokban.

1988. IV. 29.

[Hideg van]

Árad a Tisza. Gáttól gátig ér a víz.
A híd helyén már komp se jár,
csak egy kis motoros csónak.
Benne ülünk,
visz a Tiszán túlra a motoros csónak,
ártéren, fák között.
Tavaszodik. De a vízen hideg van,
szél fúj, fázom.
Vállamra, fejemre terítem esőkabátom.

1988. IV. 29.

[Egyetlen nagy falu]

A moszkvai tévére kapcsolunk
s épp egy filmre, Csernobilról.
Csernobili harangok.
Nem az összedőlt, fölrobbant erőmű.
Hanem az összedölt, fölrobbant arcok.
Zarazseno, zarazseno.
Nem tudom, mit jelent.
Feleségem kiáltja: mérgezett.
Mérgezett vadcseresznye, sugárzó
földieper.
A templomban asszonyi tenger, Krisztus-
kép arany keretben.
Férfiak rák-kórházban, pizsamában, s
bedeszkázott ajtójú, ablakú szülőházak.
Egy gólyafészek, a gólya nem szállt el belőle.
Folyik, ömlik, mint a láva, a házon, a fészken,
a gólya lábán a fehér hab,
amivel mosnak, fertőtlenítenek.
Fölröppen, visszaszáll a gólya.
Egyetlen nagy falu a föld. Hová is szállna?

1988. IV. 29.

KÉRI LÁSZLÓ: CIRKUSZ EMLÉKMŰ

LEVENDEL JÚLIA

„Isten engem is szeret"

FAULKNERREL AZ ALULJÁRÓBAN

Tizenkettő negyvenkor az ötös vágány elején kell állnom, várni a besikló vonatot, de addig még van húsz percem. Éppen elég, hogy a szemközti Skála Metróban megvegyem a napok óta halogatott Bartók-kazettát. Megígértem. A *Kékszakállút*, a *Zenét* vagy a *Concertót* választom, szívbéli ajándék — de szinte mindegy is, csak Bartókot szeretnék, nem felvételritkaságot, nem ragaszkodom egyetlen műhöz sem. Szaladtam le a lépcsőn, át az aluljárón, és sem a rikkancsokra, sem a különleges zöldséghámozót kínáló, nagy hasú férfira nem figyeltem, a déli melegben megfonnyadt virágokra, a kosár- és trikóárusokra, a részeg koldusra, a félmeztelen, zöld hajú fiúra, csak át a jól ismert dübögésen, zsúfoltságon, futottam, hogy kihasználjam azt a kis időt — visszafelé jövet majd mindezt meglátom, meghallom; az általános morajt túlkiabáló, sikító hangokat, visszafelé ballagva, akár egy szimmetrikusan szerkesztett dráma második felében a visszatérő, jelképes hős — bukott hős persze —, észreveszem, és tudom, érzékelem, hogy a ninivei *egész* részletekből áll össze. Nem gondolok arra, hogy majd észreveszem, nem gondolok másra, csak átvágok és fel az áruházba. Azt mondják, kazettát a második emeleten kapok, a második emeleten azonban videokazetták vannak, és tévékészülékek, háztartási gépek. Minden szól, rikácsol, a színek vibrálnak, lökődöm újra a mozgólépcsőhöz, ezúttal lefelé. Műsoros magnókazetták — oktat az informátor — a könyvosztályon találhatók, a pénztár melletti bejárati sáv előtt sor állít meg, egyenként lehet bemenni, mert nincs elegendő kosár, várunk, holott ameddig a szem ellát, könyv nincsen — csak kifestők, útikalauzok, térképek, csupa hasznos kellék a mai élethez: asztrológia, tenyérjóslás, a házassági élet abc-je, tudományos csecsemőgondozás, tudományos autóápolás, házépítés, kertművelés, kutyatartás; azt látom később, már bent, amit másutt is; elsuhantamban is érzékelem, hogy ez ugyanaz, legfeljebb alaposabban kiszűrték a könyveket; elvégre ez áruház, a vásárlók igénye itt körülhatároltabb. Lehet. Ez is egy elgondolás. Nem értek a kereskedelemhez, bár úgy hiszem, még az árutól roskadó bazárokban, Isztambul megszámlálhatatlan ékszerüzletében, az athéni Plaka bőr- és gyapjúboltjaiban is azért vannak kitéve, azért zuhognak-ömlenek a termékek, mert az eladók eladást remélnek. A jó kereskedő — így hallottam — mindent el tud adni; az okos kereskedő azonban tudja, hogy nem mindegy, mit ad el. Nálunk — talán, mert évtizedekig nem is volt igazi kereskedelem, és a feltámadás sehol, semmikor sem könnyű — nincsenek okos kereskedők. A kommersz lihegését és tülekedését nem enyhíti semmiféle báj. Az eladók nem kínálják portékájukat erőszakosan, furfangosan, kedveskedve, tapadósan — voltaképpen nem is kínálnak, csak vannak. Otromba könyörtelenséggel csak van a szemét, s a fásult tapasztalat, hogy a szemét általában kelendő, álljunk csak, tegyük oda, ismerni-érteni nem kell, csupán várni, hogy elvigyék, beledobálják a kosarakba, s fizessenek — de most pedagógikus indulataim sincsenek, ez már a felidézés műve; akkor felfedezem a kazettáspultot, mögötte a fiatal elárusítónőt. Végigpásztázom a kitett árut, egy pillan-

tás elég, hogy felmérjem: ez nem az; s már kérdezem is, könnyedén, utólag szinte mesterkélten természetes hangon, hogy milyen Bartók-kazettájuk van. Micsoda?, mered rám, s nem goromba, egyszerűen nem ért. Bartók, ismétlem, s ő inkább az arcvonásaimból, mint az emlékeiből merít, és mintha vakmerőn mindent egy lapra tenne, megrántja a vállát: „a komoly zene ott van kitéve", és a sarok felé bök, ahol négy forgó tárlón sorakoznak a kapható kazetták. A fotók-rajzok is eligazítanak: három tárlón könnyűzene, a negyediken a „komoly" — valaki bizonyára megmérte. Gondos pszichológus talán, tudós meggyőződéssel, miszerint megterhelő korunkban legalább a katarzistól mentesíteni kell az embereket. Akinek pedig — ki tudja, miért; sznobizmus? beidegzettség? — szüksége van művészetre, az is csak olyasmit találjon, ami nem kavarja fel túlságosan. A civilizált ember ugyanis elhiszi, hogy ő szórakozni akar, kikapcsolódni. Igaz, folyamatosan, egész életében szenvedi, hogy nincs *bekapcsolódva,* lehet, nem is tudja, de a zsigereiben érzi, alaktalanul gomolyog benne valami vágy, kapkod lelki pótszerekért, a vallástól a szexuális kalandokig, giccset álmodik a szép életről, s nem kerülhet közelebb, meg sem próbálhatja az igazi felismerést — a keresztény szóhasználat szerint: a *megtérést.* A kifejezés szép, nekem a bekapcsolódást jelenti, hazatérést az embernek való körülmények közé, a létezés magasabb rendű megélését — és nem görcsös kapaszkodást, önáltatást, megállást, nem befejezettséget.

Szóval semmilyen Bartók-kazetta nem volt, s elindultam vissza, újból le a mozgólépcsőn, át az aluljárón, még öt percem maradt a vonat érkezéséig. Nevetségesnek éreztem akkor is a bosszúságomat, hogy haszontalanul elfutott az idő: nem intéztem el semmit. Rossz helyen kerestem, persze, de nem az ügyetlenségem bántott, nem a felvillanó lehetőség elsüllyedése. Talán a saját prakticizmusom? Hogy hasznosnak akartam látni az összekuporgatott húsz percet? Foghatóvá tenni, tárgyiasítani az eredményét. Egy kazetta megvásárlása is eredmény. Biztos alibi. Undorral néztem a nagy hasú férfit a különleges zöldséghámozóval. Nadrágja a köldök alatt, meztelen felsőtestén izzadságcsíkok; a szemközti gyümölcsös standon rohad a barack, lottyadt-barna a körte, a ládák fölött darazsak, legyek, a világoskék köpenyes nő tenyerével törölgeti a homlokát, levágott sárgarépa zöldjén, karfiollevélen, papírhulladékon gázolunk; beljebb a zöld hajú fiú csak áll, vigyorog a rikkancsra, az keserűen üvöltözi, „a legmodernebb szexújságot! a legmodernebb szexújságot!", ágyékmagasban politikai ponyva és horror a terítéken, lent a földön szenzációlapok, a rikkancsgyerek nyakában fényes kereszt, egyik fülében acélkarika; „dögölj meg!", rázza az öklét egy öregember, „dögölj meg!", kiáltja, bicegve húz át, s nekiütközik két nőnek. Az egyik vékony, fiatal, tétova, a másik idősebb, lompos, energikusan magyaráz: „ha könyörög, fogadd vissza! Ha már ennyire könyörög" — undorodnak az öregembertől, gyűlölködve sziszegnek a tántorgóra; az aluljáró süllyedni látszik, lejjebb, még lejjebb, lefelé mindig könnyebb, gyorsabb az út.

Elintézni akartam, nem sikerült, s most mintha megnyílt volna előttem a mélyebb összefüggések tárháza, látom a közönségesség, a lihegő provincia bánatát. Filmkockákat látok: acsargó-torz arcokat, s nálam egyszerre zokognak aztán, a nagy hasú férfi és a kék köpenyes nő, a bicegő, a részeg, a zöld hajú, a többi tülekedő mind, katarzist csempésznék a hétköznapi kavargásba; *Isten engem is szeret;* a lépcsők aljában csomóban a kézből árusítók: petrezselymet, hímzett erdélyi inget, kínai kimonót, lengyel hajszárítót, jugoszláv tornacipőt,

disznó viccek magánkiadását, a meghurcoltak bosszúáriáit — kinyomtatva, lefényképezve, a közelmúlt és a távolabbi múlt szennyese idelökve; most, most, „ne mulassza el! Szenzáció!" most kifakad, most, ujjak tapadása, igyekvők és alámerülők, most.

Nem a zokogás kell, inkább varázslat, néhány nyugodt vonás, s a régi kérdés: ki vagy? Megállítani a fortyogást, de hogyan? Aki kiált itt, bármit kiált, növeli a lármát, aki példaadóan csendes, észrevétlen marad a licitálásoktúllicitálások évadján. Választani most is rossz és rossz között lehet.

Az a lány, kezében a hímzett erdélyi ing, kék szemében az alaktalan vágy és riadalom — mi ez? és hogyan lehet megtapadni? ez hát a szabadság álmodott birodalma? — nem is sejti talán a sokszoros kiszolgáltatottságot. Sóvárogva társulna az utánzat utánzatához. Mert a létbiztonság és a tájékozottság minimális szintjéről is látható, hogy ez a helyét, szerepét, milyenségét nem lelő, hirtelen forradalmiságától megrészegedő ország most mohón kapkod a nyugat-európai életbe átszivárogtatott és ott réges-régen levitézlett, használhatatlan amerikai eszmények után. Látható, hogy hiába a soha nem volt lehetőség, a csapda csábításának nem fog ellenállni. Megint a csatlóslét felé sodródik, becsapottan, önmagát ámítva, mintha a Sors könyvében így lenne megírva, mintha a Fátum szigorú marka nem eresztene. Holott a Marx téri aluljáró kopott tülekedése bizonyítja: éppen a Sors hiányzik innen. A Sors, ami lehet véres, szennyes, bármilyen, de mert Sors: megnevezhető, karakteres.

Ebben a vértelen forradalomban, amelyet az elmúlt másfél évben élünk, túl sok a kapkodó utánzás, és félő, hogy elszalasztjuk, nem is látjuk a Sorsot — a mindig, mindenkiétől különbözőt. Mennyire unom a hasonlításokat, a viszonyulási létet. Felnőttéletem jó húsz esztendejében abból merített erőt, igazi népszerűséget a hatalom, hogy rámutatott a környező országok némelyikére, és mondani sem kellett, hihető volt: nálunk jobb. Most marad a mutogatás, csak más irányba, s az önelégültség helyett a biztatás: akard, hogy nálunk is olyan legyen. Én nézem, és nem akarom. Ha már akarhatok valamit, hát az egészen más. Először is nem szeretnék senkit utolérni, nem szeretnék felzárkózni — nem lehetne valami újat, eredetit, valami saját milyenségűt? Az isztambuli nyomornegyedek rémlenek föl, macskabűzös udvarokra kitett vaságyak, foltozott lavór, törött ablak, beszakadt deszkafal, sötét odúműhely, ahol idióta arcú emberek rejtélyesen ügyködnek munkavégzés címén, a mecsetbeli férfiak szűkölködéstől izzó tekintete — s mindenütt a Coca Colareklám. Mint az új idők jelképe. Kamaszkoromban a Coca Cola az imperializmus legsötétebb csábításának mondatott, olyan testet öltött Gonosznak, hogy aki akárcsak kíváncsiságból megkóstolja, a fertő áldozatává válik, a testi-szellemi eltévelyedés örökre magával rántja. Bennünket csakugyan így ijesztgettek, így hát most ne akarjon megbabonázni senki újra holmi löttyel. A szellemi lemerülés, a kínban vonaglók látványa fölé rossz ízlésre vall odaírni, hogy „Modern világ — az italunk Pepsi".

Már nem remélem, hogy szerezhetek annyi szociológiai tudást, hogy megértsem, miképpen történhet az ízlés- és igényváltás ilyen villámsebesen, hogyan megy végbe a rohamos sekélyesedés. Mert a lassú, nemzedékről nemzedékre cserélődő jelenségek mellett felfoghatatlanok az egyik napról a másikra bekövetkező tudatváltozások. Egy könyvesbolti eladó ismerősöm tűnődött nemrég, hogy milyen hirtelen maradtak el hosszú éveken át hűséges vásárlói: ta-

nítónő és virágkertész, pénzügyi előadó és fogorvos. Úgy látszik, mindegyiküket elütötte az autóbusz, mondta epésen. Nem, nem az autóbusz. De akkor hogyan tűnhet el tömegesen például az olvasás igénye? Az ember naivan azt hinné, hogy aki egyszer olvasó lett, annak minden körülmények között, minden történelmi változás és felajzott élet, a hírgazdagság időszakában is olyan elemi szükséglete marad a könyvolvasás, mint a fogmosás. Most lenne vége a Gutenberg-galaxisnak? Nem egészen. A nyomtatott termékek mennyisége ennek ellentmond, sőt betűár fenyeget. Csak az európai, méghozzá a klasszikus európai értelemben vett irodalom igénye, s maga az irodalom tűnik el.

Évtizedekkel korábban ugyanez — csak nem provinciális majmolással — lejátszódott a példakép Amerikában. Még az egyes életműveken belül is. A prakticizmus, az irodalmi szervizszellem nem csupán áthatotta az irodalmat, hanem sikeres egyeduralkodó lett, s olyan művek, amelyek a lélek balga fényűzéséért lennének, már nemigen vannak. Haladó szelleműek és érdekes kísérletek persze igen, kegyetlenül naturálisak és a racionális kapaszkodókat elvetőek szintén. Végül is mindent lehet és mindennek az ellenkezőjét is. De a szenvedély, a „látomás és indulat", ami csakugyan a művészet nélkülözhetetlen alapja, elsikkad. Nem jelenik meg a Sors, nincs sehol mítosz.

Ma úgy látom, hogy a hatalmas XX. századi amerikai prózából kiemelkedik a faulkneri életmű, mert a legegyetemesebb és leginkább helyi jelenségeket ő ábrázolta, mert yoknapatawphai mondaköre az emberiség nagy mítoszai közé kerül — csakhogy így mindez racionális, szinte irodalomtörténetien tudományos ízű fogalmazás, s engem az érdekel, hogy miért vonzódom egyre jobban a különben oly távoli ízlésű, világnézetű Faulknerhez. Miért jut eszembe az ő szörnyű Jeffersona a Marx téri aluljáróban, s miért motyogom a regényhős Joe Christmassal, ahogy benne felidéződött: *Isten engem is szeret?* Menekülése kezdetén, beteljesedett, végső kitaszítottságában, „Mintha csak nyomtatásban látta volna az egykor vastagbetűs, de most már elmosódott feliratot, hogy *Isten engem is szeret,* mintha csak egy tavalyi hirdetőtábla viharvert és elkoptatott betűit látta volna, *Isten engem is szeret*". Ezeknek az embereknek itt körülöttem még az űzött, árvaságra és sehová sem tartozásra született Christmas sorsa is elérhetetlen. Mindannyiukkal mondani kellene talán: Isten engem is szeret.

Faulkner az első világháború idején eszmélő, „elveszett nemzedék"-hez tartozik, látszólag ugyanazokat az eseményeket éli meg, törvényszerűen társai lépéseihez hasonlókat lép — de már a kezdet kezdetén minden más nála. A háború végén ő sem találja helyét, a húszas évek közepén ő is Európába jön — de nem itt fedezi fel a neki való teret és témát. Hanem ott, ahonnan elindult, s ahová, valamiféle belső hang parancsát követve, engedelmesen visszatér: Délen, Mississippi államban, az amerikai Oxford városkában, ahol megmutatkozott neki a világ. Elsorvadt, aláhanyatlott vidék ez, és mégis oly erős, hogy képes mindent és mindenkit elsorvasztani. De képes egy modern mítosz mintájává lenni. A képzelt Yoknapatawpha County és Jefferson városka minden köve, háza, tere és fája megtalálható volt eredetiben, s gondolom, amikor 1936-ban az *Absalom, Absalom!*-ban térképet is közöl a fantáziahelyről, jobbára csak lemásolta a látottakat. Homérosz sem dobálódzott a hely és idő elemeivel, hanem hagyta, hogy a hallottak alapján szárnyaló képzelet a fogható, tapasztalt, *pontos* mozzanatokhoz kötődjön. Hogy lelke és teste legyen a műnek, mert csak így tud megjelenni.

Faulkner az 1929-es *Sartoris*ban és *A hang és a tébolyban* már megteremti a mondakört: Yoknapatawphát és a visszatérő szereplőket. Jellemző, hogy amint a *saját világ*ába talál, szinte egy szuszra írja remekműveit, 1932-ben a számomra legmegrázóbb *Light in August* címűt (magyarul: Megszületik augusztusban). S ezúttal azért idéztem az eredeti, angol címet, mert érzésem szerint „fénylőbben" utal a mitikusságra, s arra, hogy az igazán nagy történetek roppant egyszerűek, jelképi tisztaságúak. Ahogy Lena Grove terhességének utolsó hónapjában megszökik bátyja alabamai házából, s elindul gyalog, idegen szekerekre kéretőzik, mert reméli-hiszi, hogy valahol megtalálja a gyereke apját, és hát úgy szokás, együtt legyenek a szülők, mire a szülés ideje eljön — ahogy mindig azt teszi, mondja, amit a legtermészetesebben kell, és tartásával, elszántságával, élni akarásával a legjobbat csalogatja elő a kemény és szürke yoknapatawphai emberekből, ahogy vándorlásának és szülésének története átszövi vagy inkább ellenpontozza, keretezi Joe Christmas tragédiáját —, ezzel a nagyon ősi és modern-provinciális anyaalakkal, mozdulatainak pontos követésével máris megteremti Faulkner a mítoszt. A mítosz ugyanis nem leegyszerűsítés — ami mitikus, sohasem lehet sablonos vagy gépies, mert kimeríthetetlenül változatos és a szerves élethez hasonlóan dús, de egyben sallangmentes is. A mitikusban megjelenhet a legősibb fájdalmak bármelyike és a bölcs derű, a tragikum és a humor — akár ironikus változatban —, de ami mitikus, az nem lehet szenvtelen.

Lena tehát az Anya, az Élet folytatásának-folyamatosságának őrzője is, s ugyanakkor a jellegzetes amerikai embertípus képviselője. A küzdelem, a helytállás „mítosza" az amerikai irodalom első számú témája Melville-től Hemingway-ig és Edgar Lee Masters-től Faulknerig. (S ma — lehet igazságtalanul — úgy tűnik, amikor az amerikai irodalom „elveszíti" küzdő hősét, *ugyanakkor* elvész ereje, megkülönböztetett esztétikai értéke is.) Az „öreg halászok", ezek a konok küszködők persze férfiak, olyan emberek, akik ha magányosak maradnak is, elmondhatják, hogy önmagukat teremtették, s helytálltak, ha kitartásuknak nem is lett közvetlen, fogható *haszna*. Ezek az inas, szótlan férfiak ismerik a Sorsot, életükkel nem az üzleti életben, más szinten tartoznak elszámolni — ismerik a létezés kopár szépségét vagy inkább méltóságát; ez az új világ meghódításának és a puritanizmusnak a következménye. Akár egyetlen pillantással felmérhetjük, mennyire *másféle* hősi küzdelem ez, mint az európai kultúrában megszokott. Odüsszeusz vagy Faust „nagy kalandja", Dante eszmélő utazása és Shakespeare hőseinek története, Hamleté vagy Learé tele van önvívódással, kétellyel. Az európai ember rajongásai és vallásos áhítata közben is kétely-erdőkben botolog. Amikor Dante kijelenti, hogy a hite oly teljes és tökéletes, hogy mentes minden kételytől, talán reménytelen vágyát fogalmazza meg. Az Isteni Színjáték arról győz meg, hogy a hit itt azért hiteles, mert a kételyt egy pillanatra sem hagyja el — az istenlátáskor sem. Hit és kétely dialektikája az európai kultúra alapja, s legfőbb jellegzetessége. A haldokló, vak Faust utolsó monológját maradéktalan meggyőződéssel-azonosulással írja Goethe, de ugyanitt, ugyanekkor azonosul a mephistói szellemmel is: nem a szép jövő épül — Faust sírját ássák.

Az amerikai küzdők nem ismerik ezt az ambivalenciát. A küzdelem többnyire nem is intellektuális, megmarad a létezés körében, ezért hiányozhat a gúny, az irónia-önirónia — szóval a töprengő kétely. Edgar Lee Masters, aki versciklusában Faulknerhez hasonlóan, nála jóval előbb, valódi-képzelt déli

közeget teremtett — ő Spoon Rivernek nevezte —, a már halott Jefferson Howarddal mondatja:

Derekas élet! Úgy haltam meg, állva,
velem szemben a csönd, s a bizonyosság:
senki se tudja majd, hogy küzdelem volt.

Lena Grove ezeknek a férfiaknak a rokona — ezért is olyan nagyon amerikai. Együgyűsége is nagyszabású.

De a regény igazi főhőse Joe Christmas, akinek meg kell élnie a krisztusi szenvedést, a föltámadás, a példaadás, az intellektuális fölismerés és önmegváltás enyhülete nélkül. Christmas nem csupán törvénytelen gyerekként születik; nagyapja megöli félvér, csábító apját és az ő szenvedélyes gyűlölete okozza, hogy gyereklány anyja meghal a szülésben. A nagyapa teszi karácsony este a csecsemőt egy gyerekotthon küszöbére, s marad a nyomában, akárcsak egy kopó. Christmas maga sem tudja, ki és mikor ültette el benne a nyugtalanságot, származása titok, s mégis egyre hajtja „valami"; szenvedve szabadulna széthasadozott énje darabjaitól, „nem volt hajlandó sem fekete lenni, sem fehér, nem akart hozzájárulni ahhoz, hogy teste megmenthesse önmagát". (Déri György fordítása.) A fehér és a fekete környezetben is idegen; képtelen belesimulni bármely kínálkozó, kész szerepbe. Elborzasztja Joanna Burden jó szándékú ötlete, hogy járjon néger iskolába, s tanuljon jogot egy néger ügyvéd irodájában. A kimért pálya, még ha felemelkedéssel, konszolidációval kecsegtet is, nem kell. Sőt! Végül is azért öli meg az asszonyt, mert ő adhatna megbékélést. Nem kell. Így aztán Christmas „ellentmondó nyugalommal hitte, hogy akarat nélküli báb csupán a sors kezében, amelyben tudomása szerint nem is hitt".

Az „ellentmondó nyugalom"-hoz hasonló kifejezés bőségesen akad a regényben, Joe menekülése közben például egy kivilágított konyhát lát, „amely mintha hívogatóan, fenyegetően figyelte volna" — ilyen számára az egész világ: elemi ösztöneivel megtapadna, de elemi ösztönök kergetik tovább s figyelmeztetik, légy bizalmatlan, üss vissza, ne add magad. A gyilkosság utáni üldözésben sűrűsödik minden ambivalencia, Christmas fut, de mintha az önfeladásra is játszana, a seriff meg magabiztos lassúsággal követi, komótosan (ahogyan a Vörös falevelek című novella halálra szánt néger hősét kergetik), a végkifejlet uraként. Egyszer mégis sikerül megtévesztenie Joe-nak üldözőit. Cipőt cserél egy gyapotfészerben, pontosabban felvesz egy „fekete, négerszagú lábbelit, amelyet mintha tompa fejszével vasércből faragtak volna. Ahogy a durva, nyers, esetlen, idétlen formájú cipőkre pillantott, fogai között egy »jaj«-t morzsolt szét. Úgy érezte, szinte látja önmagát, amint fehér emberek végül is beszorítják a fekete örvénybe, amely harminc éve vár rá és elnyelni törekszik őt, s amelybe most úgy lép be végül, hogy lábán viseli a felfelé kavargó örvény végleges, kiirthatatlan jegyét". S amikor ő is idegen szekérre ül — mennyire másként, mint Lena —, meglátja a gyerekkor óta ismerős utat („mindössze húsz mérföldnyire kerültem Jeffersontól"), mert Christmas sorsa az, hogy nem tud kitörni. Ezért is mitikus hős: gyötrelmes-hosszú kalandozását egy körbe-körbe futó úton követhetjük, szinte a lélek belső vidékén. S Joe ezúttal „ismét rálép az útra, amely harminc éve szalad előtte. Az út valaha kövezett volt; gyorsan kellett járni rajta. Kört írt le, s ő még mindig ezen a

körön belül mozog. Bár az elmúlt hét nap alatt nem kövezett úton járt, távolabbra jutott, mint a harminc év alatt valaha. Még mindig a körön belül van mégis. »Pedig távolabbra jutottam a mostani egy hét alatt, mint harminc év alatt összesen — gondolja magában. — Mégsem kerültem ki soha ebből a körből. Egyszer sem törtem ki elkövetett és meg nem történtté nem tehető tetteim gyűrűjéből« — gondolja nyugodtan, a bakon ülve, szeme előtt a sárvédőnek támasztott cipők, a fekete, négerszagú cipők: lábán hordja a jelet; a halálhoz hasonlóan, lábától felfelé haladó, lábszárára felkúszó áradat végleges és kiirthatatlan jegyét".

Faulkner Jeffersonjában mintha csupa átokkal sújtott ember élne, de csak a lelkésznek is megbukott Hightower íratja a névtáblájára, hogy „D. D.", amit a helybeliek készséggel magyaráznak a jövevénynek: Done Damned. Átokkal sújtott. Joanna Burden, a fehér nő, akinek nagyapja és bátyja a négerszabadságot védelmezve halt meg, s aki apjától súlyos örökséget kap, a tanítást, hogy a családtagokat „nem *egy* bizonyos fehér ember ölte meg, hanem az átok, amellyel Isten egy egész fajt sújtott". Vagyis Joanna úgy tudja, Isten a fehér fajt sújtotta átokkal — mások, főként négerek a maguk elátkozottságát érzik, de ami tény: a fojtogató, mindent elpusztító, deformáló gyűlölet. Az átok sújtotta Yoknapatawpha Countyban (a csinált szó állítólag a „yocona" indián szó alapján készült, ami megosztott földet jelent) így majd mindenki bűnös és áldozat egyszerre — Faulknernek mindenesetre alkalma nyílik arra, hogy a torz Hightowerrel érzékeltesse: „Az egész levegő, a mennyek, telve minden élők kétségbeesett és meghallgatatlan zokogásával, akik valaha éltek, továbbra is jajveszékel, mint az eltévedt gyermekek az ijesztő és hideg csillagok között."

Az átokkal sújtottak — a nélkülözhetetlen önvigasztalás perceiben azt motyogják, Isten engem is szeret — mintha a nagy korszak utáni létezést is szenvednék. A történetek a polgárháborúba nyúlnak vissza, a polgárháború pedig a Dél vereségét jelenti, az elintézetlen, megoldatlan indulatok fortyogását. Mert az indulatokat, a lélek működését nem lehet sem fegyverekkel, sem intézkedésekkel „jó mederbe" terelni. A „végzetes és nélkülözhetetlen anyaföld" még holtukban sem nyugtatja ezeket az embereket, pedig az élők, a XX. századiak mind oda tapogatnának vissza, ki-ki a maga módján onnan indulna, értelmezne újból. Úgy beszélnek a polgárháború időszakáról, mint Euripidész szereplői az apák már letűnt koráról, mint a szolgává lett Elektra a brutális-fenséges Agamemnonról. Az *Absalom, Absalom!* egyik szereplője például így mesél: „olyan emberek voltak, mint mi, s áldozatok is, akárcsak mi, de másmilyen, egyszerűbb s (mindent összevetve) nagyobbszerű, hősiesebb körülmények áldozatai, amelyek közt maguk az emberek is hősiesebbek, nem törpülnek el, nem bonyolultak, hanem egyrétűek, s egyrétűségükben megadatott nekik, hogy egyszer szeressenek és egyszer haljanak meg, ahelyett, hogy zavaros és szétszórt teremtmények módján tengődnének, akiket találomra húztak ki diribdarabban valami kucséberzacskóból, s úgy rakosgattak össze apránként, mint ezernyi emberölés, ezernyi közösülés és válás áldozatait és elkövetőit". (Göncz Árpád fordítása.)

Az áldozatok és elkövetők nem kapnak Faulknertől sem vigaszt, sem feloldozást, író ilyesmit nem is adhat, de ezeknél fontosabb adományt igen: a szétszórtságtól szenvedők mitikus hőssé válnak. Ők, akik görnyedtek saját kisebbértékűségük tudatától, a yoknapatawphai világban — mert minden tor-

zulat ellenére vagy mellett ez legalább a sajátjuk — magukra találnak. Az átokkal sújtottság is megkülönböztet, akárcsak a kiválasztottság hite.

Jó volna, ha akadna író, aki a Marx téri aluljáró áldozatainak és elkövetőinek is saját világot teremtene. Ez talán segít valamit? Nevetséges. Ha lenne értelmiség, amelyik nem a maga identitászavarának foglya, ha nem a majmolást, a másutt már régen élhetetlen eszmények csodálatát, ha nem az ácsingózást példázná. S akkor? Még nagyobbra nőne a távolság az emberi életek minőségei között. A naiv vágy és a lehűtő ismeret persze nem szívesen válik meg egymástól. Ha az egyik elvész, mi marad? Demagógia, fanatizmus vagy a pőre prakticizmus, amit semmiféle spray-vel nem lehet illatosítani.

De még mindig nem tudom, miért éppen Faulknert idézem az aluljáróban. A nekem oly sokszor konzervatívnak, sőt reakciósnak tűnő Faulknert, aki kérkedett a műveletlenségével, s aki a Nobel-díj elnyerése után jobbára szép buborékokat fújt az emberiség üdvéről. Talán mert neki volt a legtöbb bátorsága, hogy ragaszkodjon a saját terephez, a saját mítoszhoz? Úgy kapaszkodott a déli Oxford városka kacatjaiba, a korhadó ajtófélfába, hogy az ár őt mégsem sodorta el. Bezárkózott az elmaradottságba, s ezzel ki is zárta magát a világból. Ahogy mondani szokták, nem haladt a korral, különös ember lett: a felgyorsult tempóban zavaróan lassú, vagy inkább időszerűtlen. Olyasmire talált, amit némi pátosszal *a kor lelkének* neveznék. A lényeget fogta, amikor új mitológiát teremtett, s ezzel mégiscsak a jövőbe szaladt. Ugyanakkor nem érezte helyét az átlagos, a mindenki számára ismert jelenben. Kizökkent, mint a kultúrtörténet sok igazán nagy alakja, mint Cervantes vagy mint a mi Balassink. Szóval látta a régi borzalmait, de iszonyodott az újtól is — nem tehetett mást: a saját térhez saját időt is álmodott, amely persze kísértetiesen hasonlít a valóságos történelmi időre. S a legnagyobb gondolati tette a konstruktivitása; hogy a kucséberzacskóból dirib-darabban kihuzigált elemekből egy Egészet alkotott, bizonyítva az egyébként meghaladhatatlan törvény érvényességét, hogy a művész nem tükrözi a világot, hanem mindenkor világot épít.

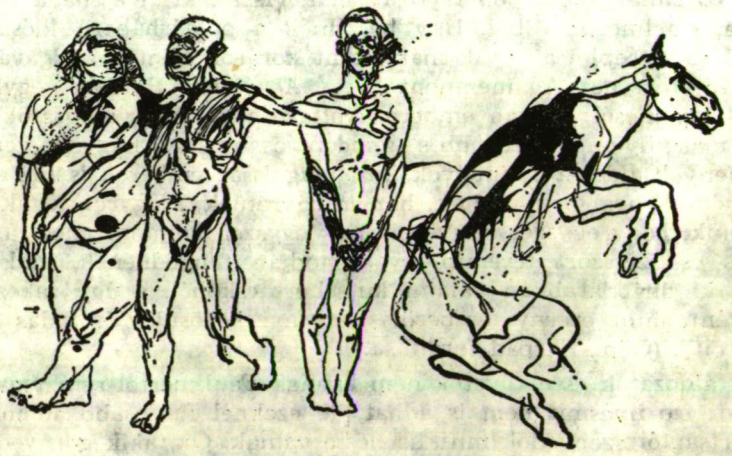

KÉRI LÁSZLÓ: ÖRÖKSÉG

VISKY ANDRÁS

Hóbagoly

a hóbagoly hova rejtezik? világítja
s kézrekeríti a tolla, mely ápol s
eltakar. hol van az ő élete fája az
egyértelmű hómezőn, s hol a ködbe
rekedt hajóknak búgó torony, mely
önmagába zárja s őrzi élete törékeny
gyémántját?
a fénybe csak, egyre
közelebb a ragyogáshoz, a sugarak
enyhet adó ketrecébe, mint a napraforgó,
mely őszidőn elhamvad egy évszaknyi
káprázatos lobogásban. így mutat utat
a magasban bolyongó fáradt madaraknak.
hogy fél a sötétben! mert látva látja
magát, s akkor leginkább áldozat ő,
mikor önnön tekintete elől elbujdosni
nem tud, kifekszik a hóra és vár, meleg
szelek támadtát érzi.
szárnya tollazatától
menekülhet-e? lemezteleníthetí-e magasban
lebegő meleg testét, hogy elvegyüljön?
súlyos lenne hirtelen, tűnékeny hóra
lapuló. mint a hernyó a lepke emlékezetében.
csak vadászik zavartan az északi sötétség
hosszú évadában. kiterjesztett
szárnyai messze ragyognak. csendben
van. de őt nem ejti el sohasem senki,
elhamvad egymaga önnön léte elfedező
ragyogásában. s messze hordják meleg
szelek, vissza, *élete végtelen terébe,*
a hóval s a fagyos csillagokkal.

TATÁR SÁNDOR

Szavak, érted, esélyül

(HOMMAGE À W.)

Ha keveset kérdezel magadtól,
*keress valakit, aki kérdez**
Kérdezzen bár ostobaságokat is
Bosszantó dolgokat
Bosszantóakat, mert hirtelenjében
csak valami fertelmes közhellyel tudsz
felelni rájuk
Belőled csak ezen a módon fognak
eltűnni (: el-, eltűnni), kireccsenni a
kemény közhelyek

Kérdezd az embereket szóul is
S hagyd a nyelvvel hogy hadd birkózzanak
Sok minden ki fog s még sokkal több minden
nem fog kiderülni róluk ...
Ha úgy érzed is, hogy
nem a magad életét éled közben
Még ha „mi dolgom nekem mindezzel?" kérded is
Ha nem kockáztatod az ellenségszerzést
(ti. némán), nem lesz, aki téged válasszon
barátul soha
Hanem gondold azt: nemcsak ott döntenek a sorsomról,
ahol fegyverszállítási szerződéseket írnak alá és
hétpecsétes titkokkal foly' sáfárkodás,
de ott is az én sorsomról döntenek,
ahol határozat arról esik, hogy beszélni,
hogy nyelven *beszélni s egyszer talán majd* egy
nyelven beszélni
megtanulnak-e

Amiről nem lehet hallgatni, arról beszélni kell.

Zürich, 1987.

* a hivatalnokot, azt nem te keresed

Ami marad(t)

„Akkorra én már mint..."
Pilinszky

Szobrom ott virít a kertedben.
Jól ismerem a bikinialsó
*fölött a köldököd*et*, a leplezetten*
unatkozó arcodat, amint
egy hóbortos vendéged rólam,
vagy ürügyemen valamely más
zászlótartóról magyaráz.
Ismerem a szolgálaton kívüli
nyugágyak erneyedtségét,
a diótokon cserfelő rigókat s
nem kevésbé jól a kerti slagot.
Tudom, mit jelent a pirítós szaga,
s mit a kávéőrlő hozzám kisettenkedő
zümmögése.
Csak épp az orrcimpáim mozdulatlanok,
s a faragott ajkak mögött
nincs száj, hol összefuthatna a nyál.
Pajkos hunyorítással söpröd le
rólam
— ha ráérsz épp — a juhar
fürtjeimen, vagy vállamon landolt
propellerjeit.
Rajtam ugyan egy rezzenést se látsz.
De ezért is csinálod. Csak apró
változást kivánó tulajdonos:
a porcelánnal egyedül hagyott
szobalányt játszol.
Az út sarából *szednél össze inkább!*
Kihámoznál a pecsétes zakóból...
Védenéd szeszbűzös leheletemtől
zsebkendővel próbára tett orrodat!
Néznél rám ölnitudóan, amért
a busz zűrzavarában
a koponyádhoz lapítom szabad-
ságra kalibrált fürtjeid!
Vagy néznélek csak én. És te „csak"
éreznéd, *hogy nézlek...*
De itt van nekem a kert. A
holdfény jól áll nekem.
és barátaid valamelyike
ott van az ízlésed, amely kőre
és elmélázásokra tartott méltónak
engem.

Ha nem lennék ilyen veszélytelen
és képes lennék örülni és fel-
keresni az öröm forrásait,
és barátaid valamelyike
nem hagy nálad egy könyvet egyszer;
„Nemrég halt meg; én is későn
figyeltem fel a dolgaira.
Nem lepődnék meg, ha Neked is
tetszenének.”
— akkor alighanem sosem lett volna
(ily haszontalanul)
ismerősöm köldököd, hasad,
a napszemüveged, a vállad s az
udvariasság szünetjele szenvedélyes arcodon.

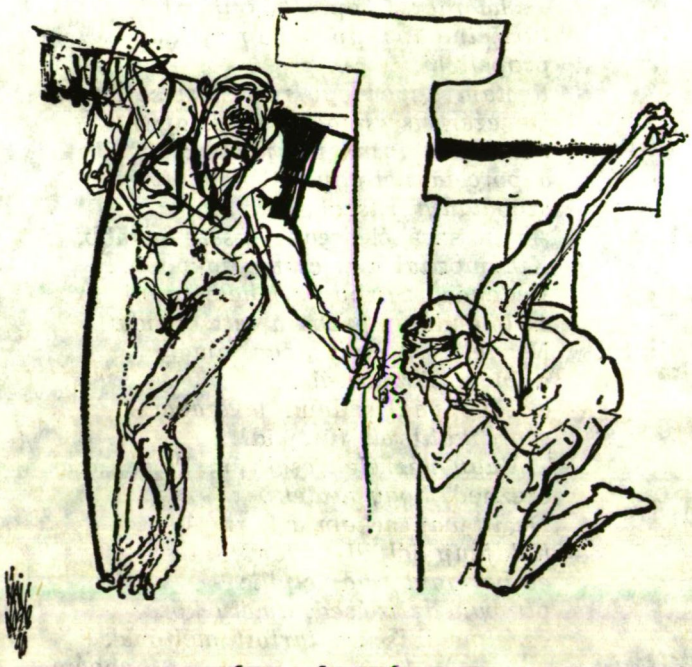

KÉRI LÁSZLÓ: 3 T

ABLONCZY LÁSZLÓ

Téli betegnapló

avagy: a szélkakasok csikorogva pörögnek

„Hű-önmagadhoz mind hívebb-lakáj,
más a lokál / s a szentély / s a bordély!
Mert neked áll a bál, / csak nem hiszed,
habár / tied ma az estély: / ten-tulajdonod
lett a kastély / s már sose eszmél /
paraszt és proletár?"
(Illyés Gyula: Egy pöffeszkedő szerkesztőnek)

Harangok zúgása siettetett verejtékező remegésemben, amikor fiammal a Báthori utcában sodródva a Parlament felé igyekeztünk. A nagyságos fejedelem rúgtató szobra előtűnvén már jelezte: nyílik előttünk a tér, amikor egy idősödő asszony kiáltása szinte megtorpantott: „Vége Szabó László és bandája uralmának!" Szembejött a fórumra igyekvő néppel, mint aki tisztelgését már letudta: szinte artikulátlanul feltörő dühödt örömkurjantása a történelmi pillanat igézetéből fakadt.

Balázs fiam nem tudta, miért a Mezőgazdasági Minisztérium árkádjai alatt helyezkedünk el megfigyelő pontot keresni. Az egykori véres géppuskázás idéződött fel, és régi debreceni 23-ára is gondoltam. Amikor a rendőrséggel átellenben szinte az egyetlen fedezék a Kovács bácsi trafikja közelében álló beton szeméttároló volt, édesanyámmal amögé húzódva figyeltük az eseményeket. Azóta is öntudatlanul, életösztönné erősödött bennem: jelen kell lenni a történésekben, de golyózáporokra mindig számítva tanácsos fedezéket keresni.

Ezért nem láthattuk Szűrös Mátyást október 23-án, s bármennyire is ünnepi érzéssel hallgattam szavait, gondolataim még mindig az asszony mámoros kétségbeesése körül forogtak. Abszurditás volt diadalérzése? Talán személyes siratnivaló tört elő belőle; bennem jelképessé emelkedett az ő személyisége. Szabó László nevét kiáltotta, s egyben annak a belügyi szellemnek is végét; amely nemcsak a televíziót, hanem egész életünket áthatotta. Szabó László neve találóan hangzott persze, hiszen a Kék Fényben évtizedeken át bírósági végzések előtt ítélkezett milliók előtt, ha kellett, több variációban írta és mondta a történetet; kisstílű cigány bűnesetek nyomán erkölcsi prédikációkat tartott, miközben milliós sikkasztásokról, az elvtársak súlyos bűncselekményeiről említést sem tett. Szabó László és kék fényes brigádja a teljhatalom fensőbbségével, a gumibot-csinálta „szocialista" törvénykezés éber felügyelőjeként tízezreket szoktatott meghunyászkodásra és gyanakvásra.

Méltatlan gondolatcikázások történelmi pillanatban! — riadtam magamban, miközben ernyedni engedtem felfeszülő nyakamat és körbepillantottam: egyik oldalról fiam, másikon csuklótáskás úr, ... ha tudná, hogy két hónap múltán őt, mint a magatartás-vizsgáló és -ellenőrző intézet munkatársát egzisztenciálisan is mennyire érinti ez a nap, talán az ideiglenes államfő szavaira, mondandójának szellemére jobban figyel. De most ne törődjünk vele. Mert milyen szép, a pillanathoz méltó találkozás: egyik kedves barátom buk-

kan elém. Lám, sorsszerű véletlenség: sok tízezer ember között is találkoznunk kell a közös küzdelmeinket és reményeinket kifejező történelmi napon! A remegő-fáradt ölelkezés már sejteti velem: hosszú időn át nem láthatom. Küzdelmében magára hagyom? Betegségemben magamra hagy?

Mindkét kérdés a tehetetlenség érzésében fogant; mert estére már bizonyosság: kórház és legjobb remények szerint is hosszú tápászkodás következik.

Nemcsak a betegség, nemcsak az amúgy is Magdó nélküli félszárnyú család árvasága nyugtalanít, de szorongat a kórház működése is. Mert elégedetlen és tüntető ápolónők, osztályokat beszüntető vezetők nyilatkoznak a tévében és újságokban. Az anarchia és fenyegetettség réme telepszik rám. De aztán orvosok mindennapjait, munkáját, a magatehetetlen beteg sokadik és felesleges kérdéseire is türelemmel válaszoló, tizenkét órázó-éjszakázó nővérkék folytonos gondoskodását figyelve, egyre inkább megnyugszom. S egyben mélyül bennem a kérdés: a minden nehézség közepette is rendtartó állapotról, mi, egészségesek miért nem értesülhetünk? A köz hisztériáját, nyugtalanságát kiváltó pillanatoktól és személyektől hangos az ország. Miért csak a transzparenssel felvonuló ápolónő érdekes a tudósítónak? A munkaidején túl fáradtan, álmosan, órával tovább a nővérszobában maradó hűséges feladatvállaló miért nem lehet téma amúgy is zaklatott mindennapjainkban?

A változó idő a kórházban szórólapokon híreli magát: istentiszteletek időpontjáról tudósítja a betegeket. Noha megnyugvást a nővérke biztató szava inkább jelent, s az, hogy szobatársamat sokadjára nyugtatom meg — áltatom? —, tisztul arcának színe; s ő megköszöni. Megköszön mindent, már nevét se tudja majd mondani néhány nap múlva, de mindenért elnézést kér és hálás. Úristen! — tűnődöm el, micsoda mélységes tisztesség, ősi alázat, a másik ember iránti becsülés gomolyog benne az elmúlás határán imbolyogva is, hogy szinte tudatalattijából szivárog elő a hála érzése. Körülötte képes folyóiratok, de éppen csak ernyedten átlapozza. Televíziót hoztak barátai, de az ágya alatt porosodik. Érdeklődése már kialudt. Fél nyolckor kicsoszogok a társalgóba: néznem a híradót, főként asszonyok ülnek s a kettes csatorna éppen időszerű filmjét figyelik. A második kiadásnál gyakran egyedül maradok a csarnokban; ők búcsút mondanak a napnak, közügyekkel nem foglalkoznak. S ha mégis: láthatóan az időt múlatják.

Legyint új szobatársam is, amikor hordozható kis tévéjén másnap megnézzük a tévéhíradót, és utána életéről beszél. Tárgyilagos hűvösséggel mesélni kezd motorcsónak-versenyeiről, s ekkor váratlanul sorsomat is érintő adatokat sorol. A lapkiadó volt igazgatójának fia becslése szerint tizenkétmillió forint értékben cserélgette márkás vízi járgányait; aztán a sportkör patrónusának üzleti trükkjeit említi, hogy a gazdag belvárosi szűcs is márkás hajót kapott, állami vállalati sportkörünk pénzéből persze, ő aztán drága bundával viszonozta ezt a szakosztályvezető feleségének. S a lehangoló: hogy közösen legyintünk; őbenne már a jóféle versenyzői irigység se lázad fel, hogy ellenfele hogyan jut hajóhoz. És beletörődően hallgatom én is; noha sok ezázunk megalázó megélhetési helyzetének folyományaképp törvényesen is zavartalanul bonyolódtak a Párizsig és Rómáig hálózó üzelmek. Szívtáji panaszokkal érkezett motorcsónakos társam a nyugtatóktól hamar álomba szenderül. Olykor nézem az ő készülékét, aztán elkattintom. Egyik oldalról az ő hortyogása, másik felől a pre-kómában motyogó fiatalember haláltusája oly messzire távolítja a nyüzsgő, tajtékzó mindennapokat.

(Csavargatom a rádió gombját; kerekasztal, aztán hírek, amott Münchenből hazai összeállítás; újabb tekergetések; s vitaműsorok és monológok áradnak az éterben. Éjfél elmúlt, már-már álomba szenderülök, de hirtelen felriadok: májcirózisos betegtársam szinte öntudatlanul kapar, pohara után. Felkelek, éjjeliszekrényéhez csoszogok, és megitatom. Köszönetet dadog, s újra kábulatba zuhan; s nekem már nem jön álom a szememre.)

Valami különös kavargás indul meg bennem. Pártok, szóvivők érvei, csatái, hangfoszlányok és adatok, handabandázások, okos érvek és sanda csúsztatások gomolyognak. A személyes lét végső vívódásának termében különös hallgatni a csatazajokat, s a meg-megújuló bombasztikus közleményeket. Egyik pedig így hangzik: a nemzet sorsa múlik a választásokon!

Előbb csak általánosságban hallom a köztársasági elnök megválasztása elleni tiltakozásokat; úgy emlékeztem, a fiatal demokraták kongresszusukon Rácz Sándort éltették; Für Lajos a Demokrata Fórum nevében járja az országot, de aztán kibukik a játék tétje: Pozsgay Imre nevét előbb a Szabad Európa Rádióban hallom (XI. 15.), amikor Mécs Imre azt állítja: „nem vitás, Pozsgay nagy fölénnyel nyerné a választásokat". Majd aztán a nyíregyházi gyűlésről szóló hazai tudósításokban (XI. 20.) nyílttá válik: a hecckampány ellene indult, a nemzetmentő maszkabál máris alibi a demokrácia most kezdődő parádéjában. Kommunista teljhatalmat gyakorolhatna! — egyre hangosodnak az érvek. S hogy Szűrös Mátyás is az egykori MSZMP-t reprezentálja, az elhanyagolható „aggodalom". Pozsgay Imrét kell legyalulni, hiszen egy későbbi Tamás Gáspár Miklós-nyilatkozat majd százalékban is kifejezi: „50—60 százalékos népszerűséget élvez, miközben a pártjának 10 százalék körül van az esélye" (Első Kézből, XII. 16.). Ezt a negyven—ötven százaléknyi többletet meg kell tehát semmisíteni. Felemelő és népmentő program. A társadalom, a nemzet színe előtt végzett szívós, kockázatokat vállaló reformpolitika, amit Pozsgay képvisel; s a nagyvilág becsülését élvezi; őt és azt kell most kétségessé tenni.

S elkezdődik a szabatos demokraták csűrdöngölője. Kart karba öltve rádiósok, televíziósok, nemzetmentő fiskálisok egymásra licitálva csujogatnak.

Tölgyessy Péter észre se veszi, hogy a Fórumnak önálló jelöltje van, ő a Lakitelket felvállaló Pozsgayn gúnyolódik Csengeyvel vitázva. Hogy a jogi ügyekben parádésan eligazodó Tölgyessy Péternek botlik történelmi érzékenysége, azt észrevettük a kerekasztal-tárgyalások (szeptember 18.) estéjén, amikor a Napzártában magyar jogtörténetbeli zavaraira Antall József figyelmeztette. Most Lakitelekkel kapcsolatban nemcsak történelmi éretlenséget, hanem empatikus érzékenységet se mutat. Mert 1987 szeptemberében Lakitelken a nyilvánosság kiküzdése volt a tét. Nem emlékszem, hogy Tölgyessy Péter ott lett volna, de a jelenlevők egyike-másika is rosszízű viták irányába lendítette volna az együttlétet. Elkezdődött a számonkérés és célozgatás: kit hívnak meg, kit nem? A vendéglátó jog körüli sanda hangulatkeltésre Fekete Gyula okosan válaszolt: ő se sértődött meg azért, mert a Beszélő összejövetelére nem invitálták. Konrád György és Kósa Ferenc bölcsessége és súlya megnyugtató hangoltsággal továbblendítette a tanácskozás menetét. Tűnődhetünk a Lakitelket követő hónapokon, amikor Pozsgay Imre sorsát, vagyis az ellenzék jövőjét feszült figyelemmel követtük, de hát ehhez többeknek Cavinton-kúrát

már késő ajánlani, mi pedig a választás hetére figyeljünk. Arra például, hogy hétfőre (XI. 20.) rádiós beszélgetést hirdettek Pozsgay Imrével. Előző hét végén telefonszámokat közöltek, a hallgató kérdéseket tehet fel. Elkövetkezik az adás, Wiesinger István a kérdezőbiztos. Az érdeklődők megalázása: a riporter újra és újra a magáét kérdezi. S ha mégis idéz? A fél tucatnál alig több hallgatói véleményből az egyik így hangzik: „Ön csúfosan meg fog bukni." Pártos műsorvezető, az biztos. Pozsgay Imre felemelően szép metaforával beszél sorsáról. Azt mondja, Luther Márton is katolikus volt, mielőtt kiszegezte a reformáció pontjait.

Tölgyessy Péter Pozsgay-ügyben továbbra se nyugszik, noha, vélhetően, nem hallotta a műsort, mert ezt nyilatkozza a Kis Újságban: „Elképzelni se tudom például, miként adhatott Pozsgay Imre többórás exkluzív rádióinterjút napokkal a szavazás előtt" (november 30.). Pozsgay Imre azzal kezdte: választási kérdésekről nem beszél. Tölgyessy Péter felháborodása már itt árulkodik tájékozatlanságáról, de még arra se figyelt, hogy *egy* órán át tartott a műsor. Fontos, hogy hangulatot keltsen.

De elkezdődött az intézményes háborgás is. A Politikai Adások Főszerkesztősége felháborodottan tudatta a világgal: az esélyegyenlőség megsértésének tekinti a Pozsgay-interjút.

Különös önérzet, tűnődöm éjszakai magányomban. Amikor az 1988. június 27-ei tüntetést követő órákban, napokban a rádió óránként tízezrekkel mérve, hamisítva ismertette a résztvevők számát, tehát hazudott az Erdély-tüntetésről, az nem keltett szakmai felháborodást. Hogy az első lakiteleki találkozást hírzárlat vette körül, az se indította meg szakmai becsületüket. De hát nem hallottam őket szerepelni 1988 májusában a Jurta Színházban sem, egy héttel az országos pártértekezlet előtt. Némelyikük feltűnt, hogy vigye a hírt kollégáinak az ország sorsát érintő feszült szakmai konferenciáról. Akkor ugyan miért nem volt annyi önbecsük, hogy petícióval éljenek? Az esélyegyenlőség jegyében, épp a nyilvánosság kiküzdése érdekében vajon miért nem tiltakoztak? Mai önérzeteseink java akkor elkötelezett figyelemmel a pártértekezletre sandított, majd az eldönti, merről fúj a szél, s aztán majd lehet forogni.

Nem olvashatom a neveket, kik is háborognak annyira az esélyegyenlőség jegyében. Netán azok az urak, akiknek Moszkvából napi édelgő hazugságait hallgattuk az Esti Krónikában, aztán New Yorkból elvhű ironizálással kommentálták az imperializmus éppen időszerű eseményeit, s akik most oly harcosan a nép nevében a miniszterelnököt leckéztetik? Esélyegyenlőség? Illyés Gyula képére utalva: szélkakaskodás ez. Stílszerű volna csendesebben és arányérzékkel ágálni a demokrácia jegyében. A közszereplés egyik szempontja a formátum. Hátha Pozsgay Imre, az ember és politikus jobban érdekli a közvéleményt, mint például Tölgyessy Péter szereplése. S azt éppen a politikai adások szerkesztői ne tudnák, hogy az állam, a nemzet ügyeit intéző politikus természetesen többet szerepel? Balgaság egyenlősdit kiabálni. Ebben az aránytévesztő közéleti zsibongásban akad olyan kikiáltó is, akinek pubertáskort idéző nagyhangúságánál csak kritikátlan publicitása nagyobb. A lehallgatások kora után ő sztetoszkóppal fülelő felcserpolitikusnak képzeli magát, és Németh Miklóst betegségében rágalmazza. (Mai Nap 1990. I. 21.) S észre sem veszi, milyen mosolyogtató, amikor Baló György a Napzártában figyelmezteti, mégis csak mást is kéne mondani, minthogy már a kormány távozását harmadjára hangoztatja. S eltűnődhetünk, miféle politikus lehet ebből az ifjúból, akinek

például fogalma sincs arról, hogy mit jelentett Németh Miklós strasbourgi felszólalása. Ezt állítja: „a hír az, ha a kormányfő elutazik tíz mondatra Strasbourgba, és nem az, ha az ellenzék egyik vezéralakja az USA-ban tárgyal". Aki ilyet mond, a kommunikáció alapfeladatait se ismeri; mert az ország sorsát eldöntő eseményekről bárhol a világon a hírközlő szervek kitüntetett helyen számolnak be. Németh Miklós nemcsak húszperces angol nyelvű beszédet mondott, hanem a parlamenti képviselők kérdéseire is válaszolt. Nem hogyléte érdekelte a strasbourgi politikusokat, hanem azok az elképzelések, tervek, változások, amelyek még ez esztendőben az Európa-parlamentbe segíthetik országunkat. De most a népszavazás előtti hecckampánynál tartunk, ahol nem elnököt kellett választani, csak egy manipulatív kérdősorba illesztett elvigyakorlati kérdésről dönteni. Változott az idő, egy esztendeje, vagy akár a „népfelkelés" idején rangos újságírók még lihegtek, hogy Pozsgay Imre interjút adjon nekik, most forognak tovább, hergelik önmagukat, hogy a *percnek* megfeleljenek. S mi ez az izgatottság? A rossz lelkiismerettől ered, mert a PAF számos munkatársa túlságosan jól érezte magát a Kádár—Aczél-korszakban? És szeretné, ha ezt nem emlegetnék fel neki?

De hát ha oly kényes a rádió politikai műsorainak munkatársgárdája az esélyegyenlőségre, vajon mivel magyarázható, hogy a választást megelőző hetekben a 168 óra csak MDF-afférról tudósított? A siófoki megfontolásokról és a gödöllői belvillongásokról épp a választást megelőző héten (november 18.) beszélgetett. S hogy a kisgazdapárton belül milyen mély feszültségek lobbantak? Amelyről például a Dátumban folyamatosan értesülhettünk? A különösen értelmezett esélyegyenlőség folytán Mester Ákos hangos folyóiratát éppen ez nem érdekelte. Amint a Ruttner-féle szociáldemokraták sem — így aztán a választásokra hergelt ország előtt oly idillinek mutatkozhatott a szövetséges négypárti tábor. Esemény országos visszhanggal csak az lehet, amit a rádió és a tévé azzá avat. Grósz Károly és Csengey Dénes disputája az lehetett volna; miért, hogy a Szabad Európában értesülhettünk róla (Várkonyi Balázs tudósított)?

A szavazáshoz közelítő napokban a parlament is ülésezett; november 24-én délután már munkához kezdett a tisztelt ház, amikor a kiöregedett bonviván hatásos entrée-ját koreografálva feltűnt Aczél György. A tévé kamerája követte, előbb leült hátul, majd felállt, s tartott befelé, széles gesztusokkal, mosolyogva integetett. Hogy szavát se hallatta egyetlen kérdésben sem; hogy választópolgárait, a pécsi bányászokat se kereste meg és képviselte a feszült napokban, szeme se rebben ilyen vádakra. Éppen azért jelent meg a házban, mert fütyül ő a pécsiek felhívására, amelyet ásító portréjának kíséretében a Mai Nap november 23-ai száma közölt.

Aczél György leül a helyére, tovább mosolyog és integet, s közben eltűnődöm: illő volna már megszólalnia. De hát őt tényszerű kérdések is koncepciós perre emlékeztetik; leleményes fordulat tehát visszautasítani az Új Idő kérdéseit (1989. április). Másutt épp a lap illusztris munkatársa, Hernádi Gyula azt mondja (168 óra, október 3.): „Vannak különböző jobboldali elemek, akik azért szidják, mert zsidó."

Hernádi Gyula folyóirata, az Új Idő kérdéseket intézett Aczél Györgyhöz, de ő nem volt hajlandó válaszolni. Talán azt mégse tartja antiszemitizmusnak Hernádi Gyula, ha megjegyezzük, azért illő volna válaszolnia Aczél Györgynek, minthogy a felelősség, erények és súlyos hibák az elmúlt évtizedek szel-

lemi életének irányítójaként hozzá köthetők. Egyébiránt: akik szidják, jobbára volt munkatársai. Akik nem antiszemiták, csak közvetlenül megélték, hogy megalázó döntéseket kellett hozniuk Aczél György telefonutasításaira. S akit sújtott? Hova ment volna segítségért? Felhívta „az Aczélt". S az ostoba bürokraták intézkedéseit — saját utasításait — a jóságos pártvezér leintette.

(Jobb oldalamon fekvő betegtársam álmában is krákog. Sokat beszélgettünk; figyelmeztettem: ne dohányozzon, mert árt szoruló szívének is. Nem tudom, hogy kedves harákoló szomszédom zsidó-e vagy sem. S ha történetesen az volna, s én gyöngéjére emlékeztetem, antiszemita volnék? Nevetséges.)

Tűnődöm e sajátos okfejtésen: Gerő Ernő, Rákosi hibái se említtessenek, mert ez is antiszemitizmus? Avagy honnan értesülhet valamilyen ügyben kritikai szándékkal megszólalni óhajtó írástudó: ki zsidó, ki nem? Vajon nem cselekedetek, tettek, emberi minőség alapján kell beszélni értékekről és gyöngeségekről? Különösen egy állam vezetőjéről, aki évtizedeken át egy személyben meghatározta szellemi életünket?

Gyanítom persze, hogy Hernádi Gyula a maga lelkiismeretét akarja inkább könnyíteni, s ezt dicséretként is mondom. Mert neki igazán illik Aczél Györgyöt védenie. Barátság okán Hernádi Gyula vissza is élt vele. Önkritikáját elvesztette, munkássága is megszenvedte ezt. Mert igazi írói teljesítmény végre most már az volna, hogy önmagával szembesüljön: a Szegénylegények főcímlistájára fel nem írható kiváló író hogyan jutott el a Knopp Andrással hisztérikusan fenyegetőző kecskeméti színházvezetőig?

Forgolódom a kórházi ágyon, s az éjszakában tűnődöm azon; miért ez a csönd Aczél György körül. Már mosolyogtató, hogy tollnokok és mikrofonnal felszerelt újságírók hada naponta foglalkozik Czinege Lajos lakástörténeteivel, és fel sem merül, hogy beszélni kéne arról az úrhatnámságról, ami például az Aczél György nevével jelzett kultúrpolitikát jellemezte. Avagy komolyan gondolja Vámos Tibor (Új Tükör, december 24.) Aczélról szólván, hogy „ő volt az utolsó utóvédharcos a magyar kultúrát, a magyarság európai fejlődését támadó különböző irányzatokkal szemben"?

Akárhogy is forgatom ezt az állítást; most, hogy Aczél György nincs a közéletben és például Konrád György regénye megjelenhet, Eörsi darabjait játsszák, ez európai fejlődésünk ellen utaló tény volna? Avagy: amikor a más népekét és a magyar folklórt felvállaló táncházmozgalmat Aczél György nacionalizmusnak minősítette, Bartók és Kodály hazájában, európai fejlődésünk érdekében tette? Szaporítsuk a példatárat? Szóljunk a szellemi felügyelő műgyűjtői ambícióiról?

Hogy közügyiségét kéziratgyűjtő, antikváriusi mivoltával milyen leleményesen elegyítette Aczél György, azt két meghökkentő történet világította meg előttem. Rendkívüli adománya életemnek, hogy napokon át A. Wajdát kísértem, amikor az Ígéret földje című filmjének bemutatója alkalmából hazánkba látogatott. Már búcsúzni készültünk a ferihegyi VIP-váróban, amikor egy fullajtár érkezett a Minisztertanácsból, s a tolmáccsal bizalmasan félrevonva Wajdát, megkérte: írna néhány sort Aczél Györgynek, megköszönve a vendéglátást. Minthogy vendéglátónak Wajda a MOKÉP-et tudta, hamarost kipattant: „Aczél elvtárs gyűjti a kéziratot." Wajda leült az asztalka mellé,

s megírta a köszönőlevelet. Aczél György tollnok-tábornoka, Rényi Péter a Népszabadságban ugyanekkor antiszemitizmussal vádolta Wajdát. Ha ez így igaz, akkor Aczél Györgynek emberi és politikusi tiltakozását kellett volna hallatnia, s nem köszönősorokat kunyeráltatnia.

Az Álomkommandónak, Sütő András művének színpadra jutását segítendő, egy érdekelt színházi ember azt javasolta: a dráma kéziratát juttatnánk el Aczél Györgynek, s majd ez a gesztus megnyeri abban, hogy támogassa a darab színpadra jutását. Emlékezetem képernyőjén feltűnik és mosolyog Aczél György, én pedig a hűvös éjszakában évek múltán is tűnődöm: hát nem a művek rangja, nem a tegnapi és mai fasizmus veszélyének a gondolata a döntő érv az Álomkommandó színpadra juttatása érdekében, hanem hogy Aczél György kegyét keressük? Most kezd csak derengeni bennem, miért is nem kaphattam kézhez az Advent a Hargitán eredeti példányát, amikor a Nemzetitől kértem még a premier előtt, hogy pontosan korrigáljam a Tiszatáj levonatát.

S valóban „utóvédharcos" volt Aczél György? Talán mégsem kéne oly eltelten emlegetni, hogy a „baráti országok" között nálunk működött leginkább nyitott kultúrpolitika. Vajon igaz ez, amikor például a hatvanas évek második felében Romániában még a magyar együttesek is Ionescót és Genet-t játszottak, ami nálunk elképzelhetetlen volt? Avagy: Lengyelországban Mrożek, Rozewicz nagy színházak ünnepelt szerzője, mikor nálunk Mészöly Ablakmosóját néhány előadás után leparancsolják a színpadról, Illyést éveken át hitegetik a Kegyenc bemutatójával, mígnem Párizsban tartják meg az ősbemutatót. Az említett tények pedig nem magyarázhatók a szovjet csapatok jelenlétével. Amint az sem, hogy, miközben Grotowski, Kántor és mások nevével a lengyel színházi élet változatos irányzatai élhettek, addig az amatőr Halász Péternek és együttesének el kell hagynia az országot; Bucz Hunor és társulata több mint egy évtizeden át belügyesek folytonos zaklatása közepette kénytelen dolgozni. Retorziós technika? Ugyan miért voltak gyanúsak ezek a fiatalok? Azért, mert Halász Péter és kitűnő társulata már 1970-ben szenvedélyes előadásban kiáltotta: „Mindenki csak ül meg áll és nem csinál semmit?" Azért, mert a Csongor és Tündéről Bucz Hunorék mást gondoltak, mint Aczél György avítt klasszikus színházi emberei?

Miért hát ez a feltűnő tapintatosság Aczél György körül? Mert a sajtó hangadó hadserege az ő köpenye alól bújt ki? Belátásra és önkritikára képtelenek, lapítanak hát. Vagy mint — Illyés Gyula képét kölcsönvéve — a romos házon a szélkakasok egyre dühödtebben forognak. Osztályharc és a nyugati fellazítás helyett most sokszor fantom-ellenségekkel is hadakozva, lejáratva embereket, csakhogy lényegi kérdések elemző módon ne kerüljenek szóba. Egyébként nem kellene nyilvánosan is bocsánatot kérnie például E. Fehér Pálnak, aki Konrád Györgytől Václav Havelig, Illyés Gyuláig és Bibó Istvánig az elmúlt évtizedekben megfellebbezhetetlenül megbántotta a felelősen gondolkodókat? Naponként, hetenként, havonként a Népszabadságban, a Kritikában, az Élet és Irodalomban nem E. Fehér Pál szentesítette az Aczél György sugallta kollektív bűntudatot és félelembe szorító állapotot, amely például az erdélyi magyarság ügyének emlegetését is nacionalizmusnak minősítette? S az 1988. június 27-i tüntetés fegyelmezett, emelkedett mivolta évtizedekre visszamenően is vajon nem cáfolta-e meg Aczél—Rényi—E. Fehér rágalmait? Nem illett volna ezt nyilvánosan is beismerniük? A „retorziós technika" csődjét. Egy bocsánatot hallatni Illyésnek, a szamizdatosoknak, Csoóri-

nak és mindenkinek, akik megalázott állampolgárként — mert ez az állam nem védte embereinek méltóságát — vitték a csomagot, újságot és hírt, lelket tartva embertársainkban — a fasizmus tombolása közepette is.

A román forradalom első perceiben a tévé kommentátora éppúgy, mint a Scinteia főszerkesztője bocsánatot kért. Hallottunk-e akár egyetlen, öntisztulásra indító, vezeklő gondolatot is E. Fehér Páltól, Rényi Pétertől, Knopp Andrástól, akik az elmúlt tíz évben annyit ártottak szellemi életünknek?

Gyurkó László most Erdélybe szalad Király Károllyal, Sütő Andrással beszélgetni. Vagyis: hitelesíteni magát; ha már Kádár-könyvében szava se volt arról, hogy a nemzeti szempontok helyett az első titkár mindig is a párt érdekeit tartotta fontosabbnak, s egy életre elfelejtette, hogy 1946-ban még újpesti választóinak a határokon túli magyarság érdekeinek érvényesítéséről szónokolt...

Hasznosabb, s főképp tanulságosabb volna, ha Marosvásárhely helyett Gyurkó László Kecskemétre megy, és végre őszintén beszélt volna Havas Henriknek súlyos, a KNEB-vizsgálat által feltárt visszaéléseiről (Első Kézből, 1989. december 23.). Gyurkó László nem röstelli mártírnak beállítani magát, s panaszolja, hogy „leváltották". A kérdező emlékeztethetné őt: színházi életünk páratlan munkaügyi megoldásaként, szánalmas és siratnivalóan alacsony szintű előadásokkal másodállásban tevékenykedő igazgatóként igyekezett Európába terelgetni Kecskemét közönségét. Hogy közben zavaros ügyekbe bonyolódott? Csekélység.

(Baj történt; WC-re kívánszorgó betegtársam dolgavégezetlen csoszogott ágya felé, biztosítéka menet közben oldódott ki, s a derengő homályban a vizeletcsík sejteti a kövezeten a visszavonulás útvonalát. A nővérke ígéri, nemsokára jön és eltakarítja. Ha megkésve is, de sikerült könnyíteni, így talán nincs szükség katéterezésre. S miért, hogy a hétköznapokban és magunkban az Időt még katéterezni se vagyunk hajlandóak? Bennünk reked, s tisztulás helyett toxikus anyagok termelődnek.)

Forog a szélkakas... És egyre jobban csikorog. Milyen negédes üzenet, amikor a választási rádióműsor éjszakáján a Szabad Európa Rádió munkatársával, Kasza Lászlóval beszélgetve Rapcsányi László megjegyzi, főnöke, Agárdi Péter az üvegablakon túlról kézszorítással küldi üdvözletét. Miért tartozik a közvéleményre ez az édelgő postási buzgólkodás? Vajon nem csöndben s négyszemközt illene Agárdi Péternek barátságáról biztosítani Kasza Lászlót, s elbeszélgetni mindazon pártközpontbeli — talán kénytelenségből is felvállalt — intézkedésekről, megnyilatkozásokról, amelyeket — egyebek mellett — a Szabad Európa iránt is annyiszor tapasztalhattunk? S amelyekről még 1986 végén is szónokolt az írószövetség viharos közgyűlésén?

S ha már tűnt idők pártközpontjában is időztünk, szinte derűre hangol Sáfrán István tündöklése is. A Népszabadság elméleti rovatának és a pártközpont agitációs és propagandaosztályának egykori munkatársa is az Új Idő szelével vitorlázik: az aluljáróban Tőkés Lászlóról készített brosúráját hírelik. Minden eladó — most éppen Erdély ügyében folyik a végkiárusítás...

Közügyi ízlés és arányérzék hibbanása ez. Amint Bereczky Gyula közszereplése is (november 27.). A szakma mély megvetése közepette, a pártközpont retorziókkal operáló hivatalnokaként került a televízió elnöki székébe,

de szava nincs arról sem, hogy súlyos anyagi visszaélések felderítésére indult vizsgálat, ami sokakat érint. Elhomályosuló tekintettel búcsúzik egy nagyszerűen összeforrott kollektívától és a közönségtől; s mindennek oka a felügyelőbizottság. Amely ugyan semmit se tett, csupán folyamatosan meghallgatta a szakembereket, de íme, itt az újabb hecc, a felügyelőbizottság. Lehet tiltakozni és mártíromkodni. Ha a bizottság igazán szigorú, kifizetteti Bereczkyvel az általa igénybe vett műsoridőt. Nemcsak azért, mert ha tévéhez röptetésekor nem volt mondandója, akkor most is távozzon csöndben, de hogy még valótlanságokat villáz össze és elhallgat fontos tényeket — ez többszörös vezetői fegyelemsértés. Még arra se figyelt Bereczky Gyula, hogy előző este a Hétben Bihari Mihály pontosan körvonalazta a felügyelőbizottság munkáját.

De forog a szélkakas; tiltakozott a MÚOSZ is. Több helyütt elhallgatják, mások késve közölték, hogy az írószövetség egyetért a felügyelőbizottsággal. De hát ez az esélyegyenlőség már zavarja a nagyhangú hopp- és heccmestereket. Hogy a november elején kipattanó tévépanamaügyben, érdekes, nem mutatkozik buzgóság és tisztítási igény! Sőt, a november eleji Magyar Hírlapban és Reformban felbukkanó jelek is egyre inkább apadnak. S a külső szemlélő már csak találgathat: hol a piros? Mert a belső ellenőrzés vezetője azt mondja: ez csak a jéghegy csúcsa.

Milyen különös, a MÚOSZ sem tavasszal, a Kapu első akciója idején, sem az újabb hullám idején nem sietteti a nyilvánosság elé vitetni a súlyos anyagi visszaélés tényeit. Lapít a szervezet vezetősége, tán túl sokan szerepelnek az utalási listákon, látványosabb tehát a felügyelőbizottsággal heccelni a közvéleményt. S az sem tartozik a szakmai feladatok közé például, hogy a MÚOSZ a kiejtés szépségére figyelmeztesse a televíziót. Riporter és külpolitikai kommentátor raccsol és selypít, mintha a televíziós szakértelemhez a hibás beszéd, a rossz kiejtés munkaköri előírás volna.

Súlyos pénzügyi hiányosságokat sejtet a sajtó, fontos tervek anyagi szűkösség okán nem valósulnak meg, de egy ironikusra hangolt tárgyszerű tudósítás arról számol be, hogy Szinetár Miklós fia önfeledt fürdőzői-alkotói légkörben dolgozik egy még be sem fejezett forgatókönyv hitbizományával. Reméli, újabb milliókat kap, és tavasszal tovább forgathat. (Képes Hét, nov. 4.) Mondhatom: családias alkotó légkör uralkodik a televízióban. Most már csak azon tűnődöm, hogy Szinetár Miklósnak miért kellett volna találkoznia a „Pálfy-társulattal"? (Mai Nap, január 16.) Miért ez a nyegle hangvétel? Ez a társulat olyan nagynevű személyekből áll, mint Vitray Tamás, Chrudinák Alajos. Miféle csúsztatás ez? Amíg Szinetár Miklós számított mindenhatónak, addig elnökség működött, s most, hogy távoznia kell, „társulat" ügyködik.

De Szinetár Miklós sorsa most érdektelen.

Síppal, dobbal, nádi hegedűvel Aczél Endre távozása a nemzeti ügy.

(Odakinn pirkad: az éjszakás nővérke bejön, feltörli a vizeletcsíkot, majd a beteget a fürdőszobába támogatja, és a zuhany alatt mosdatni kezdi. Nekünk pedig lázmérőzés következik.)

Csurka Istvánnak nem kellett volna riadót fújnia, mert nyolc óra tájt nemcsak egészségesek vannak talpon az országban, de a kórházban a betegek is ébren várják a vizitet és a konzíliumot. Terápia fölötti tűnődésben higgadtan számba véve a nyugtalanító jeleket, már elmondhatjuk: Aczél Endre le-

váltását rosszul intézték. A romániai események közvetítése után kellett volna sürgősen eltávolítani. Készületlen volt és tájékozatlan, épp ezért alkalmatlan a további vezetésre. A tévéhíradó egyik munkatársa elmondta: négy évvel ezelőtt, amikor Sütő András Egy lócsiszár virágvasárnapjának Madách színházbeli premierjéről tudósítani akart, Aczél Endre nem engedte, mondván: Sütő nem drámaíró. Belterjes információ talán, de azért jelzi: Aczél Endre magánügyi elfogultságát és hozzá nem értését közügyi-hatalmi erővel gyakorolta.

De figyeljük csak alaposabban Aczél Endre „erdélyi", romániai működését a drámai napokban! Aczél Endrének például fogalma sincs arról, ki is Domokos Géza. Mert akkor talán említette volna azt az íróságánál jelentősebb tényt, hogy bámulatra méltó szívósággal tartotta életben a magyar, német, jiddis és más nemzetiségek munkáit közreadó Kriterion kiadót. Aczél Endre a kolozsvári és a nagyváradi püspökök személyét is összekeverte, s ha Szalontát helyesbítette is, azt már nem vette észre, hogy Mazilut tábornoknak nevezte ki. Beszélt, beszélt, készületlenül és tájékozatlanul. A mindent jól ismerő Vári Attilát igyekezett fordítói minőségbe kényszeríteni, hogy magát tarthassa az események középpontjában. Korábbi főszerkesztői gyakorlatában is láttuk ezt. Amikor például néhány héttel korábban, a cseh eseményekkel kapcsolatban tűnt elő a Hét műsorában. Sándor István észre se vette, hogy műsorvezetői mivoltában lefokozza főszerkesztője: mintha ő nem tudta volna elmondani a prágai események tanulságait. Megfigyelhető volt: Aczél Endre számos politikai kérdésben késve szólt, de akkor feltűnő hangzatossággal. Múlt év tavaszán, mikor még Václav Havel börtönben ült, Aczél Endre nem mutatott ily közügyi éberséget.

De a romániai napoknál tartunk, amelyeknek közvetítése valamiféle hősi tettnek minősült Aczél Endre siratóinak táborában. Vajon az orvosok, taxisok, a pártok névtelen szolgálatosai, vagy az egész ország virrasztása kevesebb lett volna Aczél Endre stúdiószereplésénél? Nevetséges aránytévesztés. Mindenki tette a dolgát. Több odaadással és szakértelemmel, mint Aczél Endre. Elgondolkodtató, hogy amikor a legnehezebb órákban is működtek a telefonok, Aczél Endre miért nem volt kíváncsi személyesen is, mi zajlik Sepsiszentgyörgyön, Marosvásárhelyen. Neves személyiségek számolhattak volna be, de ő csak fellengzősen produkálta magát, olyan szellemben, ahogyan az idézett Ilylyés-vers szól a szerkesztőről.

Az, hogy Iliescut „Moldávia" volt első titkáraként mutatta be Aczél Endre rendkívüli közvetítése, s hogy egy másik Petre Románt ismertettek meg a nézővel, ezek a tények indulatok nélkül is komoly szakmai bizonytalanságról árulkodnak. Amikor pedig a közvetítés végén Aczél Endre erdélyi rokonságára célzott, ámulva hallgattam személyes megindultságát. Nem irigységből, minthogy nem hivatkozhatok hasonló kötődésekre, hanem azért, mert Aczél Endre korábbi ténykedésében nem tűnt elő, hogy közügyi s egyben személyes érdekeltséggel képviselné az erdélyi magyarság ügyét. Vajon miért nem volt szava akkor, amikor Grósz Károly oly eredménytelenül, és mégis pöffeteg magabiztossággal tért vissza Aradról? Aczél Endre, aki annyi interjút készített Grósz Károllyal, Grósz Károly sületlen, az egész népet rágalmazó kijelentéseit nem kérte számon. Vajon miért nem említette egyszer is az egykori főtitkárnak: nem kéne stílust és szemléletet váltani? Aczél Endre akkor hallgatott, rokonaival se törődve. De amikor Grósz Károly gyöngülése nyilvánvalóvá lett,

akkor mindjárt modortalanul viselkedett; nemcsak kérdezőként, főszerkesztőként is. Ama 1989. június 5-i interjúra gondolok, amikor Aczél Endre köszöntésre se méltatta a nézőt és partnerét se, s még beszélt Grósz Károly, amikor elvették a hangot, és szó nélkül befejezte az interjút. Nem sorolom tovább Aczél Endre szakmai hibáit, de a magamagával kapcsolatos aránytévesztésre utalnunk kell.

Ami az ő szereplésében szindrómaértékű: töményen mutatja és kifejezi azt a könnyed pálfordulást, ami nem csak a televíziózást, de hírközlésünk arculatát is jellemzi. Amíg a hatalommal szemben kellett küzdeni a kisebbségben élő magyarok sorsáért, az nacionalizmusnak számított; most hozzáértés nélkül az előbbi tiltók, becsmérlők Erdély jegyében önmagukat akarják igazolni. Az idők szelében gyorsan pörögtek ugyan, de készületlenül. Mert mégiscsak különös, hogy az az Oltványi Ottó, aki évtizede bukaresti MTI-tudósítóként fontos, gyakran szomorú erdélyi eseményekről hallgatott, nem tartotta fontosnak, hogy jelen legyen kolozsvári, marosvásárhelyi eseményeken, szava sem volt Tőkés Lászlóról még a legnehezebb órákban sem, most a bukaresti forradalomról oly gyorsan könyvet írt. S azt a Sütő Andrást kérte meg előszó írására, akinek — amíg nem lehetett — premierjén se jelent meg, majd elnémított helyzetéről se volt mondandója. Aztán: dicséretes, hogy a Stúdió és Szegvári Katalin gálakoncertet szervezett, de vajon evvel elintézheti-e a lelkiismeretét azért a közömbösségért, amit évtizeden át az erdélyi és általában a kisebbségi kultúra iránt tanúsított? Esemény és komor tanulságokra okot adó hír pedig épp elég érkezett. Megkésettségben a tájékozatlanság árulkodó persze. Mert a gálaesten azt a Sinka Károlyt ünnepelték, akit súlyos felelősség terhel a temesvári színház erkölcsi és szakmai lezüllesztéséért, s akinek a tisztuló időben, egy kis önismerettel is, önként távoznia kellene az intézmény éléről.

Aczél Endrét menesztették, de még neki állt feljebb. Joggal írja Cs. Nagy Ibolya a Magyar Fórumban: Pozsgay Imre felelősségét csattogják a szélkakasok, s ebben a nagy érzékenységben senkinek szava sincs ahhoz, hogy Aczél Endre Berecz János, Bereczky Gyula pártfogoltjaként — Sugár András menesztésével — került vezetőnek. Ebben a különös kampányban Aczél Endre a miniszterelnök vizsgálatát követeli.

Nemcsak Aczél Endréről van szó persze, hanem alkalom ez arra is, hogy Pozsgay Imrét is tovább harapdálhatják közszolgálatos fizetéssel a „magánszorgalmú" kutyák. Csúsztatni kell persze, hogy a koncepció működjön: mert arról szó esik, hogy Aczél Endrét nem Pozsgay Imre, hanem az új elnökség, neves személyiségek egyhangúlag váltották le és nevezték ki Pálfy G. Istvánt. Egyhangúlag, mondom, s tűnődöm: ha Aczél Endre működése oly hibátlan és feddhetetlen volna, mint kívülről harsogják, legalább egy belső, tévés vezető mégiscsak Aczél Endre mellett szavazott volna. A szakmai testület lám, megszületett, döntöttek, de a nagy kívülálló demokratáknak ez nem tetszik. Sándor István és Elek János önként távozott, indokolatlan tehát mártírként siratni őket. Aczél Endre társaságához annyira mégse ragaszkodik a szakma, mert a sztrájkot nem sikerült megszervezni. Elmentek, és semmi se történt, a híradó nélkülük is zavartalanul működik. Talán mégsem voltak olyan nélkülözhetetlenek, ahogy azt képzelegték magukról.

Aczél Endre siratásának ürügyén persze Pozsgay Imre ellen úgy működhet összehangolt támadás, ha Pálfy G. Istvánt, az utódot vértolulásos, a sajtó és tévé területén tájékozatlan figurák akarják megsemmisíteni. Mint például

Bencsik András az Esti Hírlapban (1990. január 10.) „Külsősnek" kicsinyíti azt a Pálfy G. Istvánt, aki több mint egy évtizeden át a híradó munkatársaként a szakma egyik legkiválóbb személyisége lett. Amikor a Magyar Ifjúságnál dolgozott, akkor is folyamatosan jelen volt. Készített interjúkat, portréfilmeket a hazai tudományos, szellemi élet legkiválóbbjaival, emberi és riporteri otthoniassággal tudósított a szlovéniai magyarság dolgairól éppúgy, mint Kárpátaljáról. S az már igazán egy magára adó MÚOSZ etikai bizottságra tartozó kijelentés, hogy „ő vezette végképp gödörbe" „a Magyar Ifjúságot". Az Esti Hírlap nagyhangú tollnoka bizonyára nem élne tény- és képzavarban, ha az egykori Magyar Ifjúság kulturális, művelődési anyagait ismerné. Pálfy G. István esztendőkön át küzdött olyan kérdésekben, amelyekről még nem volt sikk aluljáróban terjesztett férckönyveket gyártani. Sütő András legtöbbet épp a Magyar Ifjúságban publikált; az oktatás reformjáról, a népművészet helyzetéről szóló írások is egy megújulni akaró társadalmi gondolkodást képviseltek Pálfy G. István látókörében. Amint az is, hogy a gorbacsovi változások szellemi jeleiről időben és következetesen tudósított a Pálfy G. István által is irányított lap. S tán az is jelez valamit, hogy rendszeresen itt publikált Tabajdi Csaba; Pálfy G. István közölte Szűrös Mátyásnak azt a New York-i beszédét, amit épp Bencsik András előző lapja, a Népszabadság nem vállalt. Rényi Péter és E. Fehér Pál tanítványához illő vád az, amit Bencsik András a lap tönkretételéről állít. Erről annyit: a gazdasági részét illetőleg; a lap vezetőinek minden tiltakozása ellenére a nyereséges fekete-fehér lapot párthatározatra színesítették. Tették ezt azért, hogy a Zrínyi Nyomda anyagi gondjain ezzel a tranzakcióval segítsenek. De hát most sem a tényekről van szó, hanem a sanda megsemmisítő szándékról. Igaz, hogy Pálfy G. István úgy távozott a nemzetiségi kollégiumból, hogy Pozsgay Imre utólag értesült róla, de a prekoncepció imígyen szólt: Pálfy Pozsgay Imre belső köréhez tartozik. Aztán mások sokallják, hogy egymás utáni gyors váltások következtek Pálfy G. István életében. Felvetette ezt Havas Henrik is a Mai Nap tévéinterjújában. Különös, hogy épp az a Havas Henrik említi ezt, aki rádióbeli ténykedése mellett a Sport Plusz főmunkatársa, az Első Kézből című hetilap főszerkesztője, a Nap-tévé műsorvezetője, az MLSZ elnökének „független tanácsadója". Mi lesz március után? — kérdezi Havas Henrik Pálfy G. Istvánt, célozva a választást követő időkre. Ha nem lesz rá szükség a televízióban, tanári diplomájával helyezkedik el, válaszolja. Felelete nyomán tűnődöm: ha az MLSZ mostani, országos nevetség tárgyává vált vezetősége eltűnik, Havas Henriknek legfeljebb egy poszttal kevesebb marad. De ő Pálfy váltásait sokallja.

Feltűnő, hogy a televízió híradója körüli hecckampány fúvószenekara budapesti illetékességű. Lőcsei Gabriella tisztességes hangja a Magyar Nemzetben szinte kivétel; egyébként pedig vidéken élők mertek megszólalni. Túri Gábor, Cs. Nagy Ibolya Debrecenből; a Délmagyarország volt az egyetlen lap, amely érdeklődött a híradó munkatársainak véleménye felől is; a pécsi Helyzetben pedig Havasi János készített interjút Pálfy G. Istvánnal. S hogy miért éppen ők, a földrajzi távolságból megszólalók? Mert nincsenek benne abban az összefonódásban, amely az újságíró szövetség—televízió—rádió—lapok hálózata, amely nem szakmát, hanem anyagi-hatalmi érdekeket, véd- és dacszövetséget jelent. A megfélemlítő csörtetés pedig: hogy ez a hálózat, a Rózsa Ferenc-rend lovagjai, tegnapi és mai csicskásai tovább tündököljenek. Az egypárti diktatúra tegnapi hordószónokai most az esélyegyenlőség jegyében ül-

döztetési rémképük változatos érveivel továbbra is megfélemlítik a szakma tisztességes munkásait. Sem az én, sem mások nevében ne beszéljenek arról, hogy hatezer újságíró fél. Sokan vagyunk, akik sem tegnap, sem ma nem félnek. Farkast azok kiabálnak, akik hatalmukat féltik. Érvrendszerük pedig változatlan: hazai és nemzetközi méretekben provinciálisnak, nacionalistának, antiszemitának rágalmazzák azokat, akiknek már elege van Kádár János, Aczél György korszakának szóvivőiből, szellemi rendőrfelügyelőiből.

S milyen különös az is, hogy a politikai hovatartozandóságukra oly kényes ifjú és szabad demokraták szavukat sem hallatják. Pozsgay Imre és a televízió kuratóriuma számukra fenyegető politikai alternatíva, de azok a figurák, akik ellenében megtisztult társadalmi és szellemi életet óhajtunk kiküzdeni, azok nem szerepelnek ifj. Rajk László B-listáján. Hagyni kell a sajtót, mondta Tamás Gáspár Miklós a Parlamentben is. Hagyni tehát azokat a személyeket, akik sokszor minősíthetetlen jelzőkkel illették a beszélősöket is, lapítottak Pozsgay Imre harcai idején, és Kádár János, Aczél György, Grósz Károly udvartartásában illegették magukat. Álságos és átlátszó taktika ez: hagyni kell a sajtót, s ez a korrumpálódott nagy mogul különítmény cserébe, ön- és átigazolásul is kritikátlanul teret ad az ifjú és szabad demokratáknak. Ízetlen és főképp elvtelen álláspont ez, néhány parlamenti helyért. A történetek csak addig kerülnek szóba, amíg Pozsgay Imre kétségessé tehető.

A Szabad Demokraták a bibói és Szabó Zoltán-i hagyományokat említik alapszabályzatukban. Kitűnő elmék és jellemek ígérik és garantálják ennek az igénynek a beteljesítését. Mégis eltűnődöm a betegszoba délelőtti álomba ejtő csendességében: az európaiságra hivatkozó párt tagja hogyan engedhet meg olyan célzatos gyanúsítgatásokat, mint amiket Haraszti Miklós Pozsgay Imre ellen a lehallgatási botrányhoz kötődve az előre dátumozott Beszélőben (1990. január 22.). Azt mondja Szabó Miklós (Magyar Fórum, 1989. dec. 9.): „Haraszti Miklós kétségtelenül maoista volt." S ma? Célzatos vádaskodásai vajon méltóak-e a bibói hagyományokhoz? S az emberi változások kérdésében miért a megkülönböztetés? Haraszti Miklós feledve válhat meg maoista múltjától, de Pozsgay Imre tegnapiságát mai rémképként kell írásban és szóban az ország elé vetíteni?

„Felújultam", amikor Pozsgay Imre a népfelkelést bejelentette, mondotta szép szavakkal a szentistváni parasztember az augusztus 20-ai tévéműsorban. Felújulhatna ez az ország is, de Ady jövendölése szorító jelenidejűség ebben az erkölcse vesztett politikai zsibvásárban: „Életünk érdekes vegyülése a Balkánnak és Amerikának. Az egységes társadalomtól távolabb vagyunk, mint valaha. Politikai hecceink megölik az irodalmat és művészetet. Itt tehát meg kell születni az európai Kairónak. Vidám hely lesz. Még talán abban is hasonló Kairóhoz, hogy az operánk emelkedik. Az ánglius, a berlini, a francia, ki pár napot itt lumpol, egy komolyabb estéjén esetleg igen jó Wagner-előadást is élvezhet az európai Kairóban. Ha csak valami nagy újulás nem jő, így lesz."

(Váratlanul nyílik a kórterem ajtaja: orvosok, ápolók sereglenek be: csöndes tanácskozás nagybeteg szobatársam fölött: közlik, hogy egyszemélyes szobába költöztetik át. Másik szomszédom szívpanasza nem nyugtalanító, hét végére haza mehet. A főorvos úr fölém hajol: szemembe tekint. Sokat tisztult, mondja, haza mehet! De jó ideig diétáznia kell. Lesz módom rá, mondom sokat

sejtetően, jó időre külföldre utazom. Már-már elcsendesül a szoba, egy doktornő még hátra marad, kérdően nézek rá, majd nagybeteg szomszédomra tekintek. „Meg fog halni" suttogja fölém hajolva, és kisiet. S máris érkeznek a kórházszolgák, pakolnak, és gurítják a maga sorsáról már mit sem sejtő fiatalembert. Másik társam is készülődik: sok dolga van, mondja. Húsz esztendő után otthagyja vállalatát, anyagbeszerző állását; nyárra panziót szeretne nyitni Csillaghegyen. Szívtáji szorításait régi munkahelyén szerzett keserűségek, vagy új tennivalói okozzák? Mindkettő talán.)

Téli délután otthonomban; jó érzés volna, ha egy bágyadt napsugár mondana Isten hozottat. Kitekintek az ablakon: párás, ködös az idő. Megszólal a telefon. Egy hölgy hangját hallom: „Jó most már a készülék?" — Igen — válaszolom. Éppen a parlamenti ülés után, amikor a belügyminiszter lemondását bejelentette, délben elnémult, és számtalan bejelentés ellenére napokon át nem működött. „Összetorlódott a leszerelési munka?" kérdezem. A készülékben csend. Tovább erősködöm: „Mondja meg őszintén! Lehallgatókészülék volt rászerelve?" „Igen", hallatszik bátortalanul. Gyorsan hozzáteszi: „De én nem tehetek róla." Tudom, nyugtatom meg. „Kérem, ne haragudjon, én nem tehetek róla."

Itthon vagyok. Kitekintek az ablakon: sűrű párás sötétség ült a világra. Adynál érvényesebben nem mondhatom: „Hiszek s búcsúzkodom. Majd visszatérek újra s beszámolok a helynek, mely lelkem formálta. Belemerevednek a szemeim a ködös estébe. Miért, hogy oly hitványak a homo sapiens érzékei. Itthon, ezen a helyen már kész a jövendőnk. Hiszen itt készült el, itt determinálódott nagy részében az életem. De áldom is a ködöt. Minden bölcs és törvényszerű az életben. A köd is..."

1989. október 23.—1990. február 10.

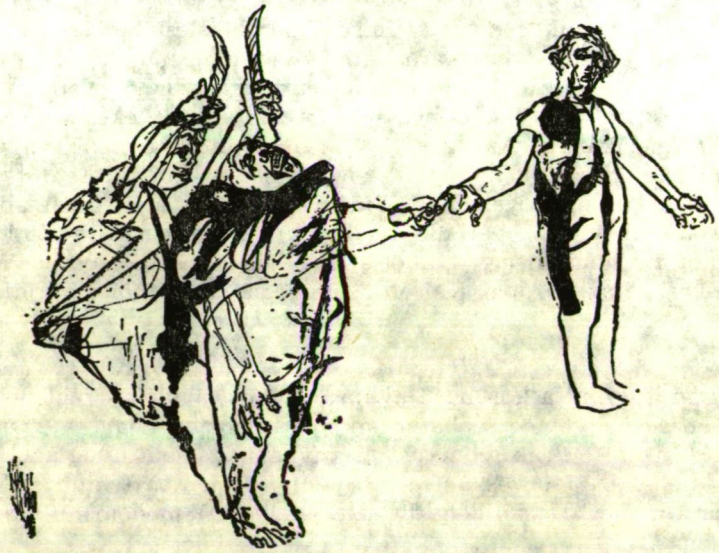

KÉRI LÁSZLÓ: BŰNBAK

GREZSA FERENC

Lutheri szerepben

MONOSTORI IMRE: NÉMETH LÁSZLÓ TANÚ-KORSZAKÁNAK FOGADTATÁSA

A *Tanú* megjelenése 1932-ben Németh László alkotói pályájának alighanem legjelentősebb fordulata. Az író — elmagányosodás és szétoldódás végleteit meghaladóan — olyan kilátópontot foglal el, ahonnan a kor egész panorámája belátható. Gesztusa nem csupán „exodus", de nem is csak irodalomorganizátori vállalkozás, hanem — mint Cs. Szabó megállapította — „lutheri eretnekség", vagyis olyan szellemi műhely alapítása, ahol a kultúra „klorofillja" előállítható. A hűség és irgalom mitológiai embermintái, Élektra és Antigoné helyébe a „görög Jób", Philoktetész alakja lép; hiába taszítják száműzetésbe, nyilára szükség van Trója ostrománál.

Németh László a *Tanú*ban a pusztán „anyagi" vagy „szellemi" forradalmak egyoldalúságával a „minőség" forradalmának összetettségét fordítja szembe. Egybeköti a társadalom „külső" és az ember „belső" reformjának programját, a nemzeti öncélúság és a talajtalan nemzetköziség szélsőségei közt a „tágabb haza", Közép-Európa eszméjét hirdeti meg, a fasizmus faji totalitarizmusa és a szocializmus sztálini modellje helyébe — Csoóri szavával: egérútként — a „harmadik oldal" politikáját javasolja. A *Tanú* az eszmék laboratóriuma; a szaktudományok „enciklopédikusságának", világnézetigényének megfogalmazása, a személyiség- és közösségközpontú gondolkodás szintézise, a nemzettudat korszerűsítése — az irodalomszemléletben pedig „heroizmus" és „irónia" klasszikus egyensúlyának megteremtése, a strukturalizmus és befogadásesztétika „Sturm und Drang"-ja, a kritika világirodalmi mértékállítása. A *Tanú* jóval több, mint egyszemélyes folyóirat; az ún. esszéíró nemzedék zászlóbontása, egy új magyar reformideológia foglalata, olyan orgánum, melyben kultúránk „nemesebb szervezetének" lehetősége, terve és ideálképe lappang. A *Tanú* ugyanakkor Németh László életművének elvi centruma, forró magva, mikrokozmosza, alkotói pályájának regulátora is.

A kritika a *Tanú* eszmeiségének megítélésében korábban jobbára a Gaál Gábor-i koncepciót juttatta érvényre. Eszerint Németh László „ideológiája" ellentmondásos képződmény, olyan utópia, melyet a történelem nem igazolhat — így az életmű súlypontját értéktelítettebbnek vélt műfajaira: a szépirodalomra, az irodalmi bírálatokra és a kultúrtörténeti-pedagógiai tanulmányírásra szükséges áthelyezni. (E szemlélet érvényesül például a népi írókat megfeddő 1958-as pártállásfoglalás sommás értékelésében is, mely Némethre igaztalanul a „harmadikutas nacionalizmus" bélyegét süti.) Monostori Imre nagy munkát és szép feladatot vállal magára, amikor megkísérli lebontani az írói gondolko-

dásról a reá rakódott negatív politikai mítoszokat, s rehabilitálja társadalmi reformelképzeléseiből, ami távlatos ideaajánlat. Sok vonatkozásban járatlan úton halad: a *Tanú* (meta)politikai publicisztikája könyve írásakor még kiadatlan, a korszak eszmetörténetének jeles kutatói: Lackó Miklós és Juhász Gyula főképpen a Tanú előtti és utáni időket dolgozták fel, és hiányoznak a népi mozgalom egyes íróiról készült monografikus összefoglalások is. Így a szerző rákényszerül a fordított irányra: a *Tanú* fogadtatásának, kritikai recepciójának mérlegéből következtet vissza a Németh László-i gondolkodás tettértékére és minőségére.

Németh László életművének (különösképp a *Tanú*nak) a fogadtatása sok vonatkozásban Adyéra emlékeztet: a korabeli kritikák a rokon- vagy ellenszenv érzelmi-gondolati prekoncepcióival íródnak, a vállalás vagy elutasítás előjeleivel. Igen ritka a tárgyilagos (objektív) ítélkezés, annál gyakoribb a szélsőségesen megfogalmazott álláspont. A pamflet vagy az apológia. A párhuzamnál azonban jellegadóbb a különbözés: Ady lírája „vízválasztó" szerepet tölt be a századelő magyar irodalmában, a hozzá való viszony a progresszió és a konzervativizmus szembeállását jelzi, a frontok egyértelműségét jelöli. Németh esetében azonban ellentmondásosabb, differenciáltabb a kép: a politikai baloldalon (miképp a *Korunk* és a *Szocializmus* eltérő hangvétele tanúsítja) nemcsak „ellenségként" értékelik, de a mozgalom „útitársaként" is. Szekfű és a *Magyar Szemle* köre egy ideig toleránsabban szemléli pályáját, mint Babits és a *Nyugat* gárdája. A népi mozgalom se egységes megítélésében: e tekintetben elegendő tán csak a végpontokra utalnunk, Féja és Veres Péter éles bírálatára, illetve Gulyás Pál rajongására és Illyés becsülésére. E megosztottság belső oka — mint Monostori Imre meggyőzően fejtegeti — a *Tanú* eszméinek (a minőségelvnek) a képlékenysége s ebből eredő félreérthetősége. Németh László óvakodik a kész elméletek befejezettségétől, zártságától, determináló szellemiségétől, s — föltehetően Jaspers és Ortega ösztönzésére — az „előelméletek" mellett foglal állást. Számára a gondolkodás a tudat intencionáltsága, a nézőpont mozgékonysága és nyitottsága, a választás szituációjában működő ösztön és iránytartás, mely az ember „vitális gócait" akarja megszállni. A heterogenitás külső oka pedig az eszmei frontok kuszasága, a magyar progresszió egységének fellazulása, kohéziójának megbomlása. A *Tanú* (ez enciklopédiaeszmének megfelelően) mintegy gyűjtőprizmája a korszak önszemléletének, az ideológiai-esztétikai mozgások paradoxiájának és bonyolultságának, a magyar szellemi élet egymással csatázó törekvéseinek. (Sokkal lelkesebb és egyöntetűbb a folyóirat recepciója a kisebbségi magyar irodalmakban, ahol Németh László teljesítménye a nemzeti megmaradás jegyében hasonlóképp példaértékű, mint Adyé.)

A korszakmonográfia szerzője az áttekintés, viszonyítás és kinagyítás perspektíváit köti egybe gondolatmenetében. Az összefoglaló igényű fejezetekben hitelt érdemlően határolja el — a *Korunk* és a *Gondolat* vélekedése ellenében — Németh László minőségszocializmusát az olasz típusú fasizmus ideológiájától, s megnyugtató módon tisztázza viszonyát a marxizmushoz. A sztálini politikai modell kritikusa természetesen nem kerülheti el, hogy például a Molnár Erikkel folytatott egyoldalú vitában a mozgalommal ne konfrontáljon. Az így támadt antagonizmus azonban a mozgalom „népfrontos" irányzataiban és korszakában (például Fejtő, Bresztovszky, Mónus Illés és mások cikkeiben, általában a szociáldemokrata sajtóban) a potenciális szövetség esélyének han-

goztatásával egészül ki. A *Tanú* írója ugyan — a korabeli vulgármarxizmust és a szektás gyakorlatot az élet és humánum szükségleteivel szembeállítón — idegenkedik a dogmatikussá merevedő elmélettől, anélkül azonban, hogy a mögötte rejtező „indulat" igazságát megtagadná, s a marxizmus nélküli szocializmus „apátúri" érvelését elfogadná. A szembesítő fejezetekben Monostori okkal árnyalja a hagyományos képet, mely Németh László eszmerendszerét a Szabó Dezső-féle ideológia „finomításából" származtatja, s alapos elemzésben tudatosítja a párhuzamokat a *Tanú* szemléletmódja és Szekfű újkonzervatív reformizmusa között. „Szövetségesként talál Szekfűre, a reformtáborba tartozóként tartja számon, s a magyar élet antinómiáinak kérdésében és lényegében egyetért vele" — rekonstruálja kapcsolatukat a későbbi visszavetítések és torzítások elfogultságából. A „viszonylagos szemléleti rokonságot" csak a harmincas évek második felében kérdőjelezi meg a „törés és eltávolodás folyamata", melyet a *Kisebbségben*-polémia és a *Szekfű*-könyv gyorsít fel. A műelemző fejezetekben a tanulmány írója jó érzékkel választja ki a *Tanú*-korszak szintetizáló igényű alapműveit, melyek tárgyukon túl Németh László világképét és (meta)politikusi felfogását is a legteljesebb mértékben reprezentálják: a *Magyarság és Európa* nagyesszéjét, illetve a *Magyarok Romániában* útirajzát. Az előbbi „lendület és megtorpanás érzékeny pszichológiai határvonalán" mint kiállás a „pusztulásra ítélt különb" mellett, történeti értelmezés és eszmei prófécia különös ötvözete, amelyben — az elvetélt reformtervek igazolásaként — az író egész történelemszemlélete összegeződik. A „faj" fogalmát „kultúrává" spiritualizálja, a haladás eszméjét — elvetve a „piramisépítés" és a „körforgás" metaforáit — „nyitott, egyenlőtlen fejlődésként" írja le, Ortegához és Frobeniushoz, illetve Diltheyhez és Tolsztojhoz való viszonyát vita és vallomás kettősségében ábrázolja. Az utóbbi a „tejtestvériség"-eszme történeti mérlege, a közép-európai eszme hibaigazítása, a valósággal történő szembesítése. Korábban Németh azt hitte, hogy Közép-Európa sajátos, a nyugati fejlődéstől és a keleti struktúráktól egyaránt különböző régió kontinensünkön. Most — a romániai tanulmányúton — arra jön rá, hogy nincs három Európa, csak kettő: a három királyság és a bizánci övezet közt mély szakadék húzódik, mely Nyugat- és Kelet-Európát határolja. Módosít terminológiáján: ettől kezdve Magyarországról jobbára csak Nyugat- és Kelet-Európa relációjában beszél, a térségről pedig a megvalósulatlan utópiának kijáró keserűséggel. Monostori Imre a Németh-életmű korszakos jelentőségét azon a ponton teszi meggyőzővé, amelyet a korabeli kritika az író Achilles-sarkának vélt: eszmei, politikai vetületében.

Érdemes lett volna a tárgyalás menetébe a *Tanú* mellé a *Választ* is bekapcsolni: kontúrosabban rajzolta volna ki Németh és a népi mozgalom kapcsolatát. Kiderülne, hogy a mozgalom ideológusaként is őrzi a független gondolkodó státusát. Szövetségese a népieknek, de félti is őket a „narodnyik" beszűküléstől. Egyetért velük élet és történelem „sudárszöktető pillanatainak" kihasználásában, a régió és ország társadalmi sajátosságaihoz való igazodásban, a „kívülről várt" forradalom messianizmusa helyett a „beavatkozás" reformelszántságában, de látja a rájuk leselkedő veszélyeket is: a „ködből fújt meseparaszt" fantomját, a jobb és bal irányú ingalengés anarchiáját, az „agy" helyett a „gége" elsőbbségét, a „nagy magyar összeölelkezések" ösztönét. „Ott támad, ahol kell, s akkora felületen, amekkorára követelése még szigorúan gyakorlati maradhat, de a követelés mögött elméletét is fölfejlesztheti" —

olvassuk a *Helyzetkép*ben. Ugyanakkor az író óva int attól, hogy a „mozgalomból parasztmozgalmat" csináljanak, feladva az „értelmiségi társadalom" eszményét. Felfogásában — az urbanizmusra utalón — a személyiség hasonlóképp jogforrás, mint a közösség érdeke, életművének a polgári kultúra éppúgy ihletője, mint a népi műveltség. Féja Géza irodalomtörténetében magányos alkotónak definiálja, akiben „paraszti" és „polgári" lélek viaskodik: egyfelől a puritán Dávid Ferenc-i erkölcs és zordon szektás hajlam, másfelől meg a „foglalás és térhódítás" tulajdonosi ösztöne, az elméleteket termő képesség és „intellektuális önszerelem". Tán nem túlzás állítani: az urbánusoknak Németh nagyrészt politikai értelemben ellenfele, kevésbé íróként, gondolkodóként, emberként.

A *Tanú*-korszak vezető, sőt uralkodó műfaja az ideológiai tanulmány és politikai publicisztika. A kritikai irodalom is jobbára e vonulatot szemlézi, és Monostori Imre is helyesen jár el, amikor a korszak fogadtatásának krónikájában az eszmeiség megítélésére rakja a fő hangsúlyt. E kritikai perspektíva azonban — noha a szerző nem mellőzi a *Gyász* és a *Bűn*, illetve az *Ember és szerep* visszhangját sem — némiképp háttérbe szorítja a folyóirat filozófiai és esztétikai teljesítményét. Az életmű szerves részét alkotják az ekkor meg nem jelent, a később kiadott vagy a kritika által elhallgatott művek is *(Villámfénynél, VII. Gergely, A Medve utcai polgári)*. Kevesebb szó esik az enciklopédiatanról vagy a San-Remó-i napló kultúrtipológiájáról, mint a Kert-Magyarország reformer metaforájáról vagy a „harmadik út" politikájáról. Ha pedig eszmetörténeti irányokat jelképező nevekben gondolkodunk, Szekfűé mellett Szabó Dezsőé is megidézhető volna. Ugyanis a korszak fogadtatásában az is tanulságos, amit a kritika *nem* szemléz, ami reflexió nélkül marad.

Németh László életműve a történeti időben kibontakozó, mozgásban levő, folytonosságában is megújuló alkotói gondolkozás. Fogalmai, metaforái korszakonként változó jelentésűek, amelyeket nem épp szerencsés dolog abszolutizálni. Így a „mélymagyarság" a *Tanú* előtt még a XVI—XVII. századi magyar irodalom robusztus gazdagságát jelöli, a *Tanú*ban a görög lényeggel rokon nemzetkarakter ábrázolása, a *Kisebbségben* szövegében meg értékelő sorsfogalom. A „tejtestvériség" metaforája más értelmű a folyóirat Közép-Európa rovatában, mint később a *Válasz*ban, a *Nyugat és Bizánc* eszmefuttatásában. E „proteuszi" alakváltás nem az írói koncepció zavarának, „pillanatnyi visszavonásának" a tünete, még kevésbé a pályaív „megroppanási pontja", hanem a „bebalzsamozott társadalom", a sztálini állammodell iránti idegenkedés pozitív jele, a nyugati fejlődés dinamikájához kötődő hűség megfogalmazása. Az író régiószemléletében a sajátosság motívumát kezdi felváltani a szintézis igénye, amely végső alakját majd (keleti lélek és nyugati módszer ötvözésével) az *Égető Eszter*ben kapja meg.

Monostori Imre könyvében egy méreteinél és jelentőségénél fogva egyaránt hatalmas polémia összefoglalására vállalkozik, midőn a *Tanú* nyomában támadt vitákat összegezi, értékeli és nyugvópontra juttatja. A kritika sokféleségén értelmezi a folyóirat eszmeiségét: a fogalmakat megtisztítja a dogmatikus vagy taktikai megközelítések fantomizáló torzításaitól, anélkül azonban, hogy a türelmetlen apologéta vagy az ortodox bíráló egyoldalúságának hibájába esne. A megbízható történész tárgyilagosságával helyezi vissza az írói gondolatokat keletkezésük közegébe, s a teoretikus irodalmár elméleti érzékenységével állapítja meg „kor feletti" érvényük meglétét vagy hiányát. Nem

intuitív „mélyfúrásokkal", hanem egész anyagon dolgozik, tárgyismerete jóval túlhalad a közkeletű bibliográfiák (például a népi írók bibliográfiája) könyvészeti adatain. Eszmetörténeti definícióit tekintélyes filológiai apparátussal támasztja alá, s a műből vett számos idézettel igazolja. Munkája kitűnő teljesítmény: azzá teszi módszertani kulturáltsága, (szak)irodalmi jártassága és invenciózus elemzőkészsége. *(Magvető, 1989.)*

BERTHA ZOLTÁN

Németh László: Sorskérdések

Bár Németh László alapvetően bízott egy általánosan elképzelt, egyszersmind sajátosan értelmezett szocializmusmodellben, abban, hogy létezhet egyfajta szocializmus marxizmus nélkül: mostanra azonban tapasztalatilag is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a szétválaszthatóság még inkább a merő utópiák közé tartozik, mint bizonyos önmagukban vett egyetemes közösségi, szociális — „szocialisztikus" — értékek megvalósíthatóságának, pozitív (államrendi) érvényesíthetőségének a gondolata. A marxizmus elmélete ugyanis eredendően fonódott össze azokkal az ideologémákkal — az egyéni szabadság magáértvalóságát, a plurális társadalomszerkezet feltétlenségét felfüggesztő, „meghaladó", egynemű, totalitárius hatalmi struktúrában tárgyiasítható-kisajátítható történelmi „törvény"- vagy „szükség"-szerűségek állításával —, amelyek szigorú következetességgel vezettek el a létező szocializmusnak mint a szükségletek fölötti diktatúrának, állami rablógazdálkodásnak, korlátozhatatlan autokráciának a megteremtéséhez, eszmei alátámasztásához — s nemcsak legitimációpótlásra esetlegesen alkalmazható tételekként szolgáltak. A marxizmus ideológiai bukása éppen azért jár együtt gyakorlatilag is a szocializmusnak mint társadalmi berendezkedésnek és mint utópiának, hitnek az összeomlásával, mert a szabadságértékek emberjogi alapjait érintő, azok ellen indított támadás elvileg kompromittálta önmagát, s nem pusztán feltételezett időbeli érvényessége veszett el. (Németh László általában a XIX. századi mennyiségközpontú materializmust, „gépmechanizmust" illető bírálatába foglalja marxizmuskritikáját, vagyis az időbeli elavulás okozta ellenérzése mellett elismeri a marxizmus korban gyökerező hitelességét és mozgósító erejét, de még inkább a marxi elmélettől függetlennek vélt tényleges szocializmus „életrevalóságát".) Éppen az történt — a szocializmus életképtelenségének bebizonyosulásakor —, hogy feltárult valami olyan gyökeres összefüggés és kölcsönösség egy elmélet és saját valósága között, amely talán még mélyebben húzódik mégis, mint az a szféra, melyről az 1934-es Németh-esszé, a *Marxizmus és szocializmus* ezt írja: „A szocializmus életrevalósága mélyebben fészkel, mint az elméletben." S kiderül, hogy a szabadversenyes, múlt századi „rablószellem", „rablóerkölcs" ellen felkelő igények megnövesztésére és elfogadására, a kapitalizmus méltánytalanságainak korrekciójára és humanizációjára az a polgári társadalom és civilizáció képes, amely nem iktatja ki a szabadság természetjogi, etikai, filozófiai lényegét; tehát a szocializmus mint bizonyos társadalmi kiegyenlítődésre való törekvés csak ezen belül, ennek előfeltételével nyerhet értelmet: önálló társadalmi rendszerként bukásra van ítélve.

Mármost Németh László saját szocializmusképe, társadalomutópiája, „minőségszocializmusa" a maga hallatlan emelkedettséget sugárzó, lenyűgöző megjelenítő erővel rendelkező, különleges emberi közelséget teremtő, szuggesztív érzelmi-lelki finomságával, árnyaltságával ható elképzelésformájában egyeztetni próbálja a vállalkozás, az autonómia szabadelvűségét a racionális belátások, kötöttségek, a szolidaritás ellenőrző tervszerűségével. A szocialista társadalmi rend alapkritériumainak tekintett követelményekkel azonosul, miközben óvni igyekszik az európai szabadságprogram szellemi vívmányait is; „Mihelyt a két nagy szocialista elvet (a termelőtulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben mindenki a munkája értéke szerint részesül) elfogadtuk, fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat s fejek százezreit is hozzágyalulnunk" (*Népi író*, 1943). Ez a „harmadik utas" eszmény az, amely sokáig sértette a megvalósult kommunizmus bornírt önérzetét, úgy, hogy az képtelen volt még saját, eme értelmes, komoly baloldali hagyományának a legitimációs forrásként történő használatára is. S csak későn ismerte fel ezt a lehetőséget; akkor, amikor ezek a tényleges szocializmussal való összemosási — Németh Lászlónak a harmincas évek uralmi taktikájára alkalmazott jellemző kifejezésével élve: „benyálazási" — kísérletek már nem menthették a rendszert, s amikor a Németh László-i szocialista affinitások kritikátlan, aggálytalan — s bár a rehabilitációt ily módon elősegíteni szándékozó — túlhangsúlyozása is anakronisztikussá és kompromittálóvá vált. Amennyit sikerült megmenteni Németh Lászlóból a szocializmus javára, annyi érvénytelenedik most el belőle. A „harmadik út" emberies utópiája nem igazolhatja az államszocializmust, amely így nem kerülheti el általános eszmei hitelvesztését sem (megbukva a „harmadik út" felől érkező kritikai számonkérés próbáján is). Hiszen előnyomul a biztos gyanú, amely éppen a Németh Lászlótól is különválasztható nak remélt tulajdonságok: nevezetesen a kollektivista tulajdonforma és „legyaluló" uniformizálás között tételez föl szoros, sőt kényszerítő összefüggést.

S hogy a szabadság, az erkölcs, a szellem, a minőség, a magyarság és az európaiság nagyszerű Németh László-i értékeszményeit és orientációit semmibe vevő valóságos szocializmus mennyire elkésve gyakorolta bizarr kegyét a magyar kultúra és eme szellemóriása iránt: arra bizonyíték, hogy a némethi mű ideológiai szempontból legjelentősebb, hatalmas részét, a magyarságproblematikával, történelembölcselettel foglalkozó esszéket összességében csak most — amikor a célt vesztett engedményadás az engedményadó elsüllyedésével kapcsolódott össze — lehetett megjelentetni. Viszont, hogy ez végre mégiscsak megtörtént: az elsőrendűen a Némethhez hű filológia felbecsülhetetlen nemzeti érdeme, s benne is kiemelten *Grezsa Ferencé*, aki — vaskos elemző tanulmánykötetei megírása mellett — összegyűjtötte, szerkesztette, gondozta, jegyzetekkel ellátta e két Németh-alapkiadást: a *Sorskérdések* (1989) és az *Életmű szilánkokban* (1989) köteteit. Az életműsorozatot betetőző gyűjtemények ezek, bőségesen tartalmazván a *Tanú, A minőség forradalma*, a *Kisebbségben, Az értelmiség hivatása*, illetve a máshol — folyóiratokban — 1945 előtt (és részben után) napvilágot látott cikkek jellemző darabjait.

E művek korabeli és utókori fogadtatásának könyvtárnyi irodalma is tanúsíthatja a Németh László-i eszmerendszer és gondolkodói magatartás hányattatásait. A sokféle szempontú megközelítés közül lehetséges, sőt valószínű, hogy a jövőben egy jellegzetesen polgárias-liberális, szabadelvű — egy polgári-demokratikus-européer értékrendnek megfelelő — megítélés, bírálat válik

uralkodóvá. Ez a Németh László-i harmadikutasságot immár nem a „bal"-, hanem a (modern, nyugatias) „jobb"-oldali felfogások irányából fogja kritizálni vagy elutasítani. S itt, az alapvető ideológiai, gazdasági, szociológiai ellenvetések körében — azok szélesebb társadalmi konszenzuson nyugvó elfogadottsága mellett — léphetnek esetleg fel olyan sommás, differenciálatlan vélemények is, amelyek nem igyekeznek majd számot vetni sem a korabeli kapitalizmuskritikák általánosabb természetével és a némethi világlátást is összetetten magyarázó okaival, sem pedig e szuverén, monumentalitásában is elragadó világkép, írói univerzum — „világnézeti filozófia" (Béládi Miklós) — örök aktualitásával és ihlető erejével. Azzal az inspiratív késztetéssel, amely a történelmi liberalizmus anomáliáinak értelmes, tartalmas javaslatokkal való folyamatos korrekciójára, az erkölcs, a minőség ideális értékeszméinek számonkérésére, igénylésére tudja az utókort ösztönözni. Aligha szükséges többé — groteszk erőfeszítéssel — a „szocializmusellenesség", az „antimarxizmus" vádja alól úgy tisztázni Németh Lászlót, hogy közben valamiféle „alternatív", korrekt, autentikus szocialistának állítjuk be; inkább azt érdemes vizsgálni, hogy Németh Lászlónak a szocializmusra mint önmagában megálló társadalomformációra vonatkozó utópiájából mi az, ami — az utópiától függetlenül — tartalmas kidolgozottsággal, ténylegesen érvényes lehet egy magyar polgári demokráciában, azzal *kompatibilis* módon, azon belül, sajátos „harmadik út" nélkül is sajátos vonásokat, értékirányokat kínálva neki. Egy demokratikus nemzeti eszmélkedés számára biztosítva az öntudat bizonyos lelki, szellemi kapaszkodóit; úgy, hogy az individuális szabadságeszme kap ideális etikai és közösségi dimenziókat, s nem csorbul az instrukciók értelmezhető és alkalmazható gyakorlatiassága által, csak belül rétegződik és épül. Vagyis nem tekinthetjük Németh Lászlót olyan „illiberális" gondolati tradíció folytatójának, amelyben ne lennének konkrét megfontolnivalók a szabadelvű életrend horizontján belül is, nem szegülve ellen e rend morális, filozófiai alapjainak.

*

A *Sorskérdések*-kötet és az *Életmű szilánkokban* hozzá szorosan kapcsolódó darabjai két hatalmas övezetben dimenzionálják a magyarság sorsproblémáit. Az egyik egy általánosabb, történelembölcseleti — benne társadalomelméleti, szociológiai, közgazdasági — gondolattartomány, a másik pedig még inkább speciálisan a magyarság történelmi-szellemi arculatát, jellemét vizsgáló kultúrmorfológiai, nemzetkarakterológiai elemzési terület — kiegészülve a történelmi megmaradás útját kövező konkrét, aktuális indítványokkal, programtervekkel, javaslattömeggel.

A *Sorskérdések* Németh Lászlót mint nemzetcentrikus elmét mutatják. Ez azt jelenti, hogy egyetemes — történelmi, antropológiai — megfigyeléseiben, következtetéseiben is a magyarság számára keres hasznosítható, praktikusan érvényesíthető megoldásokat, s az elvont igazságok taglalásában is elevenen ott lüktet a közösségi jövő állandó szemmel tartása, az „ügy-vigyázó" aggodalom. (Ezt a szoros hozzákötődést a tapasztalati magyarsághoz szemlélteti, bizonyítja az írói esszéstílus jellege is: a sűrű, tömény, metaforikus érzékletességben, gazdagon áradó leíró-evokatív konkrétságban izzó intellektualitás és elmélyült lelki sodrás, odaadottság és készültség.) Így válik serkentő szociális feladattá mindaz, ami tágas szellemi körültekintésből szűrődik le a har-

mincas években, és azáltal hitelesítődik: a minőségeszme, a Kert-Magyarország-elképzelés és a (harmincas években — a háborús időszakbelihez képest talán még — kevésbé nyersen külpolitikai értelmű) „harmadik út"-modell realizálása.

Németh László ideái a világtörténelem, az emberiség historikumának nagy teljesítményeiből, azok mély átérzéséből származnak. A különféle kultúrkorok (és -körök) szellemi lényegvalóságának ihletett újjáélesztése zajlik általuk, s a megóvásukra és felélénkítésükre tett kísérletben nagyívű egyeztetése történik az eszményeknek és tanulságoknak; úgy, hogy újfajta, szuverén látásmód és jövőképzet kerekedik belőlük. Ilyen szintetikus társadalmi lehetőség szabadság és rend, egyén és kollektívum illeszkedése; „Nem lehet kollektívnak tekinteni azt a társadalmat, amely a maga önmegújító ösztönét, az egyéni kezdeményezést irtja ki. [...] Az igazi kollektivizmus az, amely úgy helyezi az államot csoportok és egyének fölé, hogy nem élettevékenységeiket szünteti be, hanem életcéljaikat hangolja össze a célok magasabb fajta rendjében. Szabadság és rend nem ellentétek, mint ahogy feltüntetik, hanem egymás feltételei. A szabadság nevet csak az a szabadság érdemli meg, amely az értékek örök égboltja alatt akar szabad lenni, s nem rend az, hanem rabság, amely az élet apró, természetes önkormányzatait nem tudja beilleszteni a maga tágabb tervébe" (*Helyzetkép,* 1934). Az arány, a kényes egyensúly mindkét irányban megbillenhet; a huszadik századi bolsevik etatizmus az „elvtársakból" „bólintó és hurrázó automatákat nevel"; másfelől viszont a „liberalizmus bozótjába" rendező elvet szükséges bevinni: „Szocialistának — legáltalánosabb fogalmazásban — azt az embert tekinthetjük, aki a természetet a társadalomban nem akarja szabadjára hagyni. Platón óta a nagy szocialisták mindazt nem akarták elhinni, hogy a természetes társadalmi rétegződés, melyet az alkatok és érdekek tülekvése hoz létre, föltétlenül különb, mint a mesterséges, melybe az emberi értelem, állam, kereszténység, célszerűség vagy igazságosság ideái is beléavatkoznak. A természet szerintük bölcs, de rászorul a segítségre" (*A magyar vezető réteg,* 1940).

Mindez már nagyjából megadja a „harmadik út" filozófiai keretét — s egyben elárulja annak elméleti problematikusságát is. Mert kérdéses, hogy honnan származnak az „emberi értelem", a „célszerűség" stb. igényei, ha nem az emberi természet eredendő — természetjogi státusú — szubsztanciális adottságából, hajlandóságából? Kívül van-e bizonyosan az emberi szabadság- és egyenlőségtörekvéseken az az idea, amely ésszerűen igyekszik határt szabni a társadalmon belül jelentkező, annak tagjait sértő „természeti" megnyilvánulásoknak? Mert ha igen, akkor ki annak a hordozója, letéteményese, szubjektuma? Nem húzódhat-e meg az intézményesedett célszerűségeszme mögött éppen olyan „tülekvése" és uralmi helyzetbe kerülése a „természeti" érdekeknek, mint ott, ahol viszont látható, s az ilyen eszme legitimáló eltakarásának hiánya miatt közvetlenül, könnyebben leleplezhető, bírálható, korlátozható az efféle jelenség? Létezik-e érték, amelynek a (szellemi) szabadság ne lenne előfeltétele? — hiszen maga az érdekharc értékelvű kritikája, szabályozása is akaratszabadságból, érdekartikulációból fakad.

E kérdések teoretikus feszegetése helyett Németh László a harmadik modell humanitárius-egalitárius lényegét ragadja meg; „Szocializmusnak én azt a szellemirányt nevezem, amely a társadalmi előjogokat a szolgálat szempontjából vizsgálja felül" (*Messziről,* 1936) — mondja, de árnyaltan elemzi a „köz-

hasznú állam retorikája" alatt megbúvó erőszak veszélyét is. A harmincas évek Magyarországán azonban nyilvánvaló, s így lelkiismereti ügy a „fordított kiválasztásban", a méltánytalan szociális állapotokban megtestesülő igazságtalanság, a durván „elavult vagy elvadult" privilégiumok revíziója. A merev, uralmi hierarchiák lebontása, a primér vagyon- és tulajdonviszonyok, illetve a piaci versenyszerűség humanizációja és átfejlődése a kölcsönös szolgálatok-szolgáltatások rendszerévé és civilizációjává: ez a Bibó István-i progressziótípusnak is fő, meghatározó eleme. Végül is a születési (feudális) kiváltságok megszüntetése után felmerül (s így is történt a múlt századi szocializmussal) a vagyoni kiváltságok és azok örökletességének a megkérdőjelezése. A mamutvagyonban megnyilatkozó hatalomkoncentráció ellen törő, alulról jövő szabadságmozgalmak kiteljesedése a bibói program veleje — s ez Németh Lászlónál is így merül fel, bizonyos különbségekkel. Egy ilyen eltérés az állami beavatkozás mértékének megítélése. Míg Bibónál inkább a hatalomelhalás, az uralomnélküliség utópiája kap nyomatékot (s az államnak inkább „jóléti", kompenzációs, rásegítő szerepe), itt bizonyos fokú előzetes összehangolásnak, tervezésnek — vagyis a piaci struktúrák irányításának — a funkciója fejeződik ki. „A tömegeket elhelyező új világ most a kert, az eszmény a szövetkezetileg megszállt telep; a hős az állam fele megbízott, a föld fele vállalkozó kertész; az államideál: a vállalkozók irányított szövetkezete. [...] A marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa; *ez* a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké. De ha rendkívül nagy is a különbség köztük, mégiscsak szocializmus mind a kettő. Kűzd a munka kihasználása ellen, ha meg is engedi a versenyt, egy starttól indít el minden versenybe indulót, s nem tűri, hogy a sikeres vállalkozás mint öröklődő magánvagyon halmozódjék föl" (*A reform, 1935)* — írja Németh az Új Szellemi Front áramában, akkor, amikor a reformremények a Gömbös-kormányzat hazug demagógiája miatt lassan végleg meghiúsulnak — minden próbálkozás, erőfeszítés ellenére. A nagybirtok tarthatatlansága, a földkérdés elsődleges a gazdasági téren. A telepítés elterjedt gondolatát Németh László a maga széles horizontú programjába illeszti és eszerint módosítja. A nagybirtokra való telepítéssel egyszerre szeretné az egykéző, befulladó kisbirtokosság terméketlenségének elszaporodását megállítani, illetve az új eszme: a szövetkezeti minőségtermelés kibontakozását elősegíteni. A birtokviszony, a tulajdonjog szempontjából a vállalkozással értékesített állami-szövetkezeti bizomány sajátos képletét dolgozza ki tervként: „Tervgazdaság és egyéni kezdeményezés [...] nem ellentétek" (*Nemzeti radikalizmus,* 1934); „A magántulajdon nem szentség és nem rablás — mondja ez az új helyzet —, hanem megbízás, amelyet a közösség ad, s amelynek meg kell tudni felelni. [...] A vagyon új ideálja a vagyon bizományszerűségével a közösséget, a vagyon viszonylagos önkormányzatával az egyént védi" (*Helyzetkép,* 1934); „A telepesek bizománybirtoka mellett (mely középúton van a szabad magántulajdon s a nacionalizált telep közt; a vállalkozó kedvre apellál, de egy nemzetgazdasági tervbe illeszkedik) a régifajta kisbirtok sorvadásra ítélten maga is szövetkezetekbe kényszerül; minőségtermelés, birtokok közti kapcsolat, közvetlen értékesítés az egész ország földművelését az újfajta telepek mintájára gyúrja át. Ezt az áttérést a minőség-földművelésre, zöldségre, gyümölcsre, apró állatra Magyarország földje s viszonyai rendkívül megkönnyítik" (*Érdemes-e?,* 1934); „A vállalkozók hadserege: ejtettem ki a paradoxont. Mit jelentett ez a szó? Szabad egyéniség és közösségkényszer maga-

sabb rendű kiegyezését. A földmíves, kereskedő, iparos, orvos stb. az állam fele legyen tisztviselő, akit a közösség küld a megfelelő helyre, és munkájával szemben legyen vállalkozó, akinek a jövedelme munkájától függ" (*A reform*, 1935); „A telep bizománybirtoka nem magántulajdon és nem vagyonközösség: van tehát egy harmadik út, s van egy szocializmus, amely nem marxizmus" (*A reform*, 1935). Ez a „közbülső", „harmadik" megoldás azonban nehéz kérdéseket vet fel. Az egyéni vállalkozó kedv maradéktalanságához a valódi, garantált tulajdonosi lét mozgató energiája tartozik hozzá. Honnan származik a „nemzetgazdasági terv", hogyan önállósulhat, kik az alanyai e terv elkészítésének és végrehajtásának? S ha létezik ilyen kívülálló, előzetes terv, akkor mi más lehet az, mint a bürokratikus integráció módszere és utasításos-tervlebontásos rendszere? Kik felé kell tisztviselőnek lenni, s kik az állam tulajdonosai, ha nem maguk a szabad magántulajdonnal rendelkező polgárok, akik a saját érdekükben nem fogadhatnak el a piacgazdálkodással össze nem férő, másféle (nem „piackonform") gazdasági-társadalmi integrációs mechanizmust? A „közösséget inkább elfogadom kizsákmányolónak, mint a magánembert" (*A minőség forradalma*, 1933) — hangzik; de mi ez a közösség, mint önálló szubsztancia — ha nem az autonóm társadalmi lények szabad akaratából összetevődő, azt közvetítő, de azt lényegileg (szubsztanciálisan) meg nem haladó szabad társulás? Mert kik tekinthetnék magukat a közösségi szándék letéteményeseinek, „megbízóknak", ha nem az azt alkotó, benne részt vevő, önkormányzó individuumok? S így a kizsákmányolás is egyénileg érhető tetten: nem bújhat meg a közösséginek álcázott (a közösség nevében gyakorolt) hatalmi érdek szemfényvesztő ideológiai formái mögött (amelyek a felelősséget is elszemélytelenítik, elleplezik, sőt eltüntetik).

Tulajdonképpen ez a némethi társadalomutópia legsúlyosabb — de talán *egyetlen* igazán fontos — tehertétele. Ugyanis mindaz, amit ezen kívül, ettől eltekintve a gazdaság, a termelés, az abban kiteljesedő minőségi emberség, igényesség lehetséges útjairól mond: tartalmas, követhető (sőt követendő) tanács. A vállalkozói szabadság, autonómia, önkormányzat mint értékteremtő fundamentum világgazdasági szinten is rendkívüli távlatokat biztosít. A múlt századi extenzív fejlődés, a gépesítés, a tömegtermelés után a huszadik század nagy „kivándorlása" az intenzív minőségtermelésbe irányulhat, amely lehetőséget ad a kedvvel teli kisvállalkozói, kisiparos-kistermelői magatartásnak, az „ezermester" ember művészies-alkotó hajlamainak, a finom, míves munkáknak és technikáknak: a jellegzetes kertésztevékenységnek: s „Kert-Magyarország" kialakulásának. A kapitalizmus és a szocializmus Németh szerint egyaránt félreérti vagy nem ismeri fel ezt a tendenciát; az egyik a kiterjedő piacszerzés harcát, az államot magával rántó kartellkapitalizmus monstrumát erősíti, a másik az egyéni, a sajátos kiiktatásával, az etatista uniformizálással szintén a tömegtermelésre, csupán az elosztás (az állami redisztribúció) forradalmára törekszik. Vagyis nagyjából hasonlóképpen gondolkodnak és járnak el. Ezzel szemben szükség van az igények forradalmára is; az ügyességet, gondoskodást kívánó új „kert"-termények (zöldség, gyümölcs, vitaminok, apró állat stb.) találékony meghonosítására, elterjesztésére. A „Gyár" arctalan rabszolgamunkájával szemben a kezdeményezésre kész leleményesség rangemelkedésére. A szaktudás, a szakértelem, az artisztikum, a minőség emberi-lelki tulajdonságainak térnyerésére. A közgazdasági reform, az ökonómiai szemlélet ugyanis önmagában nem elég: elengedhetetlen a „lelkek reformja". Érvénye-

síthető gazdasági program Magyarországon emberi biztosítékot követel. „Semmi bizalmam sincs egy olyan gazdasági mozgalomhoz, amely nem erkölcsi (a szó legnemesebb értelmében: vallásos) mozgalom is" (*A reform*, 1935); „Akár rablás, akár szentség a tulajdon, még mindig az élet legfontosabb tényezője. A szocialista, aki gyűlöli kora gazdasági rendjét, e gazdasági rend előítéleteivel gondolkozik. Morál és indulat szemben állnak; az értékrendszer azonban ugyanaz, a munkás fogalma a földi és mennyei javakról azonos a vállalkozóéval. A szocializmust a kereszténységhez szokták hasonlítani. Szocializmus és kereszténység közt épp az a lényeges különbség, hogy a kereszténység új értékrendszert állít a meglevővel szemben: szellemit az anyagival, mennyeit a földivel, míg a szocializmus ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező jellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a tizenkilencedik század mély emberi egységét" (*A kapitalizmus vége*, 1932) — vallja Németh László; s ehhez az anyagelvűségre vonatkozó mélylátású bírálathoz még a kartellek és a szakszervezetek párhuzamos elbürokratizálódásának, az embert atomizált tömeggé degradáló, gépiesítő elmerevedésének, a rugalmas továbbfejlődést gátló elnehezedésének az észrevétele is hozzátartozik. Az új emberi-szellemi viselkedést az új elit, az „új nemesség" modellálja. A belső erkölcsi elkötelezettség a lelkiismeret törvényeihez megérteti és példaélettel mintázza a nagy kultúraalkotó európai hagyomány humanista lényegét. az alkatok és egyének szabad virágzását és közös erővé növekedését sugárzó ókori görögség üzenetét. „Az ember természete szerint hűséges és ünneplő lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világvalóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében. s minél készebb erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabban ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert" (*Magyarság és Európa*, 1935). A lelke transzcendentális eredetű üdvösségügyéhez, a gyökérzettudathoz, a mélységérzethez és a sorsközösséghez kötött, illetve a szellemi távlatok emelkedettségéhez vonzódó személyiség, amely önkéntes áldozatvállalásával sorsmintájává lesz a közösségének: az „új nemesség" hivatását tölti be. A szellemtudományban az a lélek, amelyik az „egyéni üdvösség ügyéből adódó kérdésekre kér választ", s a „tudománynak ő nem ad, hanem kap tőle. Nem dolgozik a tudományért, hanem táplálkozik belőle" (*Magyarság és Európa*, 1935); az iparban, a mezőgazdaságban, az értelmiségi pályán pedig az, aki a vállalkozói szenvedélyt a szolgálat belső méltóságával és etikai imperativusával, a szellem, a minőség forradalmával oltja be. Az új nemesség nem autokrácia: követendő, végső soron az egész társadalomra szétterjedő életperspektíva, létmodell. A szakértelem, a bármely munkára felkészítő képzettség egyenlő rangot nyújt bárkinek: „A minőségelvre épített társadalom nem mandarintársadalom. A foglalkozások itt egymás mellett és nem egymás fölött vannak, mindnek van emeletje és szuterénje; a kertészmester vagy szakácsművész olyan magasan lakik, mint a költő vagy sebészprofesszor, s a makogó tanár nincs magasabban egy utcaseprőnél" (*A reform*, 1935). A végső állapot az osztálytalan értelmiségi társadalom kifejlődése — az az utópia, amely megakadályozza a történelemben való elmerülést, s a lélek válaszát adja a valóságra. S ez a Németh László-i út már meg is mutatta a lehetőségeit; egy negatívat, amely az „értelmiség osztályhatalmához", az állambürokratikus diktatúrával történő összefonódásához vezetett; s egy másikat, amely a nyugati típusú polgári demokrácia kereteiben valódibb minőségipart fejleszt, s a szaktudás felértékelődését,

a kvázi-értelmiségi életmód „osztálytalanító", rétegkiegyenlítő hatásának érvényesülését serkenti — s a posztindusztriális időszak a tömegtermelés, a tömegszerűség ellenében újra humán minőségeket mozgósít (kreativitást, innovációt, fantáziát stb.). Németh László ebben is történelmi léptékkel mért, s tartalmilag ötven év késéssel Magyarországon is újrakezdhető alternatívát kínált; a szárszói beszéd pontosan jósolta meg a háború utáni magyarság szolgasorsba süllyesztését: „a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek" (*Második szárszói beszéd,* 1943). Ez a szocializmus, mely nem jobb, mint a „legsötétebb jobbágyság", most adhatja át a helyét egy európai rendnek; s Németh László tudta, hogy az ábrándos, „turáni", „kis magyar", illetve a történelmi-nemzeti „nagy magyar" utaknál van „egy még nagyobb magyar út is: az európai". De ez nem másolás, hanem a magunk problémáinak európaivá duzzasztása, végre méltó beleszólás Európa folyamataiba, hozzájárulás és részvétel azokban, „hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást" (*A magyar élet antinómiái,* 1934). Mert Európa — „Öreg-Európa" és „Kelet-Európa" összekötésével — itt van alattunk és bennünk: „otthonos elfogulatlansággal" „itthon vagyunk Európában" (*A kritika feladatai,* 1929).

A magyar út tehát az autonómia, az önrendelkezés, az öntudat megszabta irány követése. Ennek Németh László-i változata szellemi-erkölcsi szempontból az utókor előtt is kifogástalan (sőt felemelő nemzeti inspiráció) lehet, de gazdasági-politikai értelemben — mint a sokféle európai (a Die Tattól Ortegáig, Friedig stb.) és magyar (Szabó Dezsőtől Bibó Istvánig, sőt Liska Tiborig nyúló) gondolkodástörténeti folyamat része — is újragondolandó. A gépesítéssel az emberi munkaerő felszabadítása a minőségmunka számára, a kisvállalkozás, a családi vállalkozás megbecsülése és önálló igények szerinti megszerveződése, a modern, technikailag fejlett farmgazdaság kialakítása, a tájhazák, régiók szerinti társulások, illetve az értékesítés közvetlen hozzárendelése a bizonyos ágazatokban elengedhetetlen (mert célszerű) termelési szövetkezetek kereteihez (amelyek, ha nem is a bürokratikus újraelosztást szülő tulajdonban való közösséget, de a tevékenységben való közösséget valósítják meg), és így tovább: mind-mind racionális témája a „Kert-Magyarország" utópiának. A posztkommunista (a „nagy negatív utópia" kudarca utáni) Magyarország, a magyar polgárosodás esélyeiről elmélkedve írja Szelényi Iván: „Valószínű [...], hogy a legtöbb vállalkozó kis- és középüzemekkel működne. A kialakuló gazdaság és társadalom, úgy képzelem, nem lenne annyira különböző attól, mint amit Németh László Kert-Magyarországnak, vagy a minőség forradalmának nevezett. Egy ilyen irányba fejlődő magyar gazdaságnak az esélye az lenne, hogy nem a technológia színvonalával, vagy a szériák nagyságával próbálna versengeni a japán és amerikai cégekkel, hanem termékeinek színvonalával, munkájának mívességével." Nem számítógépekkel, hanem az élelmiszer, a bor, a ruha minőségével.

•

A harmadikutasság mint történelmi prognózis: a közép-európai adottság észlelése és számontartása mint kulturális eszmény vagy célképzet: az identi-

tásőrzés, a nemzeti méltóságtudat metaforája. Nyugat és Bizánc összehasonlításában: az előbbinek, a nyugtalanságnak, az „európai vallásnak" a vállalása, szemben az orosz bolsevizmust is determináló ázsiai despotizmussal, állambürokratikus, bizánci típusú diktatúrával, merevséggel. A magyarság Németh szerint az európai teremtő szellem és minőségi kultúraalkotás új élenjárója lehet, saját nemzeti útját példává nemesítve. Ehhez azonban újra kell értékelni a történelmi magyarság sorsfordulóinak jelentését, üzenetét — a nemzet históriai mivoltának jellegét, lényegét.

A magyarság, ugyanúgy, mint más fajok, szintézis eredménye. A kohézió, amely „összepréseli", szintetizálja a különféle embercsoportokat, sohasem élettani-biológiai, hanem tisztán szellemi természetű erő: a nyelv, a sors és a sorstudat, valamint a nemzeti kultúra és műveltség (*Faj és irodalom,* 1927). A magyarságot azonban a bekövetkezett történelmi-társadalmi tragédiák után is van remény ellenállóvá, erőssé tenni, s ehhez a népi sors mélységeit, hagyományait a szellemi vállalkozás éthoszával szükséges megérteni és tudatosítani. „*A faji gondolatra kell hát felesküdnünk?* / Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen. A magyarság új életre lobbanását kívánjuk egy sorsához méltó magatartású »új nemes«-ségben" (*Debreceni káté,* 1933).

A harmincas évek égető problémája és feladata tehát egy „néphez húzó" új értelmiségi középosztály felnevelése, amely fogékony a magyar sorskérdések tartalmaira. Az érzékenység elsőrendűen a szolidaritásban nyilatkozik meg; mert a „középosztályi embernek hivatala és fixuma van; az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeret-furdalás és felelősség" (*Az értelmiség önérzete,* 1942). S ennek az elköteleződésnek — az új nemesség szerzetesrendi elhivatottságával és aszkézisével — Németh László a konkrét, tényleges népnevelési, népművelési feladatok hallatlan mértékű magára vállalásával tett eleget és demonstrált példát. A *Sorskérdések*-kötet megannyi tanulmánya vázolja az egy új művelődéspolitikával szembeni kívánalmakat, amelyek elsősorban az alapos történelem- és népismeretet, a színvonalas európai tájékozódást, az érzelmileg-lelkileg megtámogatott magyarságtudatot, tájszeretetet és honismereti felfedező kedvet, az értelmes, szaktudásra vágyó munka megbecsülését érintik. A hagyomány- és nyelvápolás, a nyelvi tudatosság erősítése, a minőségi életmóddal, életeszménnyel összekötött sorsvállalás mind-mind növeli a lehetőségét annak, hogy a magyar ügyből tudjunk végre „európai ügyet csinálni" (*A magyar rádió feladatai,* 1934). A kultúra „egy nép vérébe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog" (*Érdemes-e?,* 1934), amelyben egyéni felelősségérzet és társas érintkezés formái ötvöződnek, s az „ízlés, etikett, gondolkozásmód" (*Sznobok és parasztok,* 1934) köreiben otthonosan mozoghatunk. Ez a bevezetés a saját kultúrába nem lehetett természetes folyamat a két háború között; szükség volt a „magyarságtudomány" körvonalazására, a „polifón" európai kultúrában történő méltó magyar részvétel előkészítésére. A művelődés, a népnevelés tárgyai, témái mögött éppoly fontos a műveltség iránti igény, az ihletettség, a szemlélet megszilárdítása, a magyar öntudat, önérzet állandósítása, a paraszti múlt — „a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt" (*Második szárszói beszéd,* 1943) — teljes értéktárának felderítése és megtartása is. Ez nem parasztroman-

tika azonban, mert a népi kulturális tradíciót nem zárvány formájában, egzotikummá merevítve és alacsonyítva kívánja megőrizni, hanem annak életképességét, szellemi működőképességét is bizonyítva új, modern, értelmiségi jellegű hivatásrendbe, magatartásmódba és produktivitásba igyekszik azt beágyazni. A népi „őstehetségek" valódi tehetségfejlesztése, a kettős viszonyból — a paraszti és az értelmiségi viselkedéstípus közötti „hazátlan" lebegésből — eredő tisztázatlanságot és lelki hányódást megszüntető komolyan vétele szintén ezt segíti elő. Hasonlóképpen a népnevelés eszméjének testet öltése, intézményesedése: a népfőiskola. A népfőiskola-gondolatban sem egyesek elszakítása, „kiemelése" a paraszti osztályból a cél; éppen ellenkezőleg: a minőségeszmény tulajdonságait hordozó egyéniségek erjesztő hatásának fokozása, modellszerű, „faluvezetői" erényeikben való megerősítésük, biztatásuk, továbbképzésük.

Mindez az egész magyar társadalom berendezkedését, jellegét, szellemét megváltoztatja Németh László szerint; sőt a magyar történelem irányát is megszabja, elindítva az oly sokáig meggátolt, kényszerpályákon mozgó szabad nemzeti fejlődést. A nemzeti függőség évszázadai, a török és Habsburg fennhatóság, uralom a magyar vezető rétegek autentikusságának fokozatos elvesztését hozták. A nemesség „látszólag kiegyezve adta meg magát", az önálló, szerves polgárosodás útját elvétve; a fordított kiválasztás „denaturált és császárhűvé hígított" főnemességet, a „természetes, belülről kiválasztódott" rétegek helyett „kívülről ránk oktrojált vagy belőlünk kitenyésztett természetellenes vezetőket" emelt föl (*A magyar vezető réteg*, 1940). A torz, felemás és problematikus polgárosodás, illetve asszimiláció is okként játszott szerepet Németh szerint 1919 tragédiájában, de a Habsburg-orientáció kontraszelektív hatása az ezt követő tekintélyelvű, merev, állambürokratikus restaurációban is érvényesül. A harmincas évek újra lázítanak a magyar sorsfeladatok legfontosabbjainak felvetésére és megoldására: a magyar nemzetbe „beengedni" a magyar népet, illetve „úgy forgolódni az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pedig kedvező helyet ügyeskedjünk ki" (*Magyarság és Európa*, 1935) — vagyis a magyarság minőségi hivatástudatát erjesztő mintává tenni Kelet-Európa kis népei között, Trianon csapását így fordítva át előnnyé. A magyarság belső szociális gondjai Németh László szemléletében összefonódnak az anorganikus polgárosodás és a — nagyrészt a befogadó nemzet gyengesége miatt — tökéletlen asszimiláció ellentmondásaival: a „faji" kérdéssel. „Faji és szociális érdek itt csaknem teljesen egybeesnek. Magyarországnak a magyarok a proletárjai"; „minden nép a maga törvénye szerint, a maga legkiválóbb fiai alatt élhessen a többi fajtával testvéri szövetségben. Fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtevés pozitív programjával akarjuk biztosítani" — mondja (*A jobbak egységéért*, 1941). Ez a társadalmi-népi felszabadítási program a nemzeti vagy magyar radikalizmus — a földreform, a középosztály paraszti felfrissítése (mint a lényegében Szabó Dezső nyomdokán haladó elképzelés) a jellegzetes némethi szellemi, „új nemes"-i, minőségi eszményekkel áthatva, kiegészülve. A Habsburg-monarchia romjai alól meg kell születnie a független, önálló magyar életnek; „Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mélymagyarság; vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái. [...] Mi, magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így

fajibb lesz — hanem mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb" (*Magyarok, kibékülni!*, 1940); „Magyar nézőpont, társadalmi fölszabadítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés" (*Magyar radikalizmus*, 1940).

A mélymagyarság szellemi jelentése a *Kisebbségben* (1939) című nagy tanulmányban bontakozik ki a legteljesebben. Németh László a magyar történelem legigazabb sorskifejezőjének az irodalmat, s ezen belül is a lírát tartotta. A „sorsnyomást" elszenvedő, azzal számot vető, s lelkük legmélyéig átélő írói-költői tehetségek éppen arra a történelmi félresiklásra figyelmeztetnek, amelyből most az ő lappangó hagyományuk középpontba állítása hozhatna kiutat. Berzsenyi, Csokonai, Katona, Kemény, Vajda, Zilahy Károly, Ady, Móricz: egy-egy hatalmas vulkánkitörései a romló magyar közérzetnek, miközben a felszíni kulturális folyamat elsodorja, háttérbe szorítja őket, s inkább engedi érvényesülni azokat, akikben „hibbantó" felületesség, vagy legalábbis a „felhígulás" jelei tapasztalhatók (Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Eötvös, Jókai stb.). S még az olyan lelkületet, mint a Vörösmartyé vagy az Aranyé, is kifordítja valódi természetéből. Így vész el lassan a magyar a magyarban Németh látomásában. Az a magyar, akit leginkább a komor, „sötét realizmus", a sötéten látó érzékenység, a kétkedő, kétségek között hányódó borús kedélyállapot, a nyelvrontó nyelvújítás helyett a súlyos, sűrű, tömény XVI—XVII. századi — elsősorban — erdélyi magyar nyelviséghez kapcsolódó ösztön jellemez. Ezzel szemben a „híg"- és „jött"-magyar beállítódás a mélyen fekvő érzelmi-etikai tradíciókat elsekélyesíti, illetve az asszimiláció látszata mögött valójában nem képes a tényleges, sorsszerű asszimilálódásra (szemben például a reformkori egészségesebb beolvadással, amikor a felemelendő nemzet közös, összekötő üggyé vált). A hígmagyarság jellemzője, hogy képtelen az önkritikára (az öngyötrő, saját és nemzete sebeit feltépő „kiválóbb" magyarral szemben), önmaga magyarságára gyanakszik a legkevésbé (bár minden egyébre gyanakszik, s „rosszhiszemű civódónak tartja, aki a nagy nemzeti létkérdésekben szerénységre vagy a nemzet vériben folyó hagyomány tiszteletére szorítja" — *Faji hibáinkról*, 1941), s a nemzeti hovatartozást alku tárgyának tekinti (vagyis sérelmektől teszi függővé a sorsvállalást). S ha az asszimilánsokkal szemben soha nem is emelünk faji-biológiai kifogásokat, sőt például a „zsidó radikalizmusban" a „gyors zsidó tájékozódás", vagy a „jobb zsidók aszkézise" egyenesen kívánatos „jó tulajdonság" a magyarság számára — írja Németh —, azért van „egy követelményünk": „hogy a maga fajtája magyarellenes hajlamait és alakulatait megtagadja, s az igazi magyar szellem fennhatóságát kulturális és sorskérdésekben elismerje".

A „mélymagyar—hígmagyar" tipológia Németh erkölcsi szemléletében további (mentalitás)típusok észlelésével gyarapodik; „kritikus", „parádés", „anekdotázó", „vívódó" fajtákat különböztet meg. Mindre elsősorban irodalmi példákat hoz, vagyis a fogalmak szellemi-kulturális viselkedésmódokat, magatartásmintákat jelölnek. Ebben a történelmi és lelki vonásokat, jellegzetességeket összevegyítő, egymásba sűrítő (kategorizáló) magyarságképben vagy kultúrmorfológiában a fogalmak lényegében: metaforák. A döntő: az érzelmi-lelki attitűd, ezért lesznek a metaforák az emocionális értékválasztások jelzőivé, szinonimáivá. Ahogy Németh László a becsült szellemi teljesítményekben a gondolkozás végső hiteléül a közérzetet állítja („A gondolat: zsoldos; az számít, hogy ki a gazdája. Az embernek az egész korhelyzetet kell a szerve-

zetében feldolgoznia, s az ebből kialakuló érzése az, ami igaz vagy hamis, s amin eldől egy szellem igazsága vagy hamissága") — ugyanúgy ő is közérzeti-érzületi (és nem faji) alapon (legfeljebb fajinak gondolt tendenciákat hozzáérezve) válogat a magyar kulturális hagyományban. Hogy mennyire elsődleges ez az emocionális szempont, azt bizonyítja az olyan képzetkörök, mint az íz, a zamat, az atmoszféra gyakori használata sajátosságmegnevezésként. A „régi magyarság" „nyelvromlás" előtti nyelvi, kifejezésbeli zamatát főként az erdélyi emlékíróknál méltatja Németh, a múlt század második felére vonatkozólag pedig ezt írja: „Szegény fanyar, csípős, könnyízű, vitriolos, ürömzöld, mélabús, nemes »rossz íz«: hányszor köptek ki közben!" A mélymagyarságban megfogalmazódó érzelmi értékpreferencia tehát nem más, mint egy szubjektív történelemfelfogás alanyi jogosultságához tartozó szemlélet megnyilatkozása. A közérzetből fakadó megállapítások tartalmát lehet vitatni, de magának a közérzetnek a létjogát elvitatni értelmetlenség. Ez a magyar tradícióból egyfajta („mélymagyarnak" nevezett) erkölcsi hagyományvonulathoz vonzódó (vagy egyes szellemi formákat egyféle áramlatként érzékelő) lelki beállítódás olyan spirituális adottság, amelyhez az utókori megítélés egy része érzelmi szálon kapcsolódhat, míg egy másik éles averzióval utasíthatja azt el. De hogy a korabeli, aktuális (vagy a későbbi) történelmi viharok és visszhangok csillapultával Németh László magyarságproblémát megközelítő módszere, ihlete, látomása kínálhat még sokak számára inspirációkat — amennyiben nem kerül egyféle uralkodó történelemmagyarázat autoritarizmusának rangjára (s erre aligha kell számítanunk) —: ez ténykérdés; mint ahogy a magyar „hanyatlástól", a magyarság külső és belső veszélyeztetettségétől való — történelmi eredetű — szubjektív (s a gondolkodás magáért való szabadságának körében elhelyezhető) félelem valószínű (s egy ideig még egészen bizonyos) fennmaradása is az. Ennek az érzelmi gyökerű látásmódnak, értékválasztásnak a szükségletétől lényegében független a „mélymagyar—hígmagyar" koncepció egészét cáfoló, illetve tévedésnek minősítő bírálat racionalitása — mint az ellenkező elfogultságtól terhes idioszinkrázia is. Éppen ezt a sajátosságát tárja fel a Németh László-i tipologizálásnak az eddigi legkomolyabb — mert nem indulatot és averziót tanúsító, hanem mély gondolati-logikai elemzést nyújtó — kritikája, a Tamás Gáspár Miklósé. Azt bizonyítja: ha idegen nemzetek „mély", illetve „híg" tulajdonságai párhuzamosan megegyezőek, akkor nem lehet magukat a nemzeteket sem egymástól megkülönböztetni (hiszen hogyan lehetne például egy idegen nemzet valódi — „mély" — tagja egy másik nemzet számára „híg", ha közben a „mélység" azonos tulajdonsága alapján hasonlít is annak „mély" tagjaihoz; „mélység" és „hígság" is megkülönböztethetetlen így); ha a „mély" és „híg" tulajdonságok nemzetenként mások és mások, akkor nem tudható, hogy honnan származik a „hígság" idegensége — nem lévén olyan másik, idegen nemzet, amely ezt a tulajdonságot hordozná; s az sem lehet, hogy a „mélység" nemzetenként más és más, a „hígság" viszont ugyanaz legyen, mert akkor nincs azonos kritériuma ez utóbbi megítélésének a különféle „mélységek" felől, és megint csak honnan ered a „hígság", ha nem egy másik, idegen nemzetből. Mindezek a logikai problémák megoldhatatlanok, ezért a nemzeten belüli megkülönböztetés — természeti-alkati határkeresés — nem más, mint „az érzelmi átélhetőség határáig" tekintetbe vett tulajdonságok irracionális, intuitív introspekcióval történő megragadása.

De ha hozzászólunk Tamás Gáspár Miklós elemzéséhez, akkor éppen azt állapíthatjuk meg, hogy ezáltal — az introspekció individuális keretek közé szűkülésével, egyéni (mert érzelmi átélést feltételező) önvizsgálattá, intuícióvá spiritualizálódásával — megszűnik az ebből az introspekcióból származó gondolati eredmény nacionalista-intézményes kiterjesztésének ontológiai lehetősége. A némethi tipológia közvetíthetősége, kommunikábilis mivolta ugyanis egyedi-lelki megtapasztalások, belátások, megítélések függvénye; nem hordja ezért önmagán belül a nacionalizmus institucionalizált agressziójának veszélyét az utókor számára (még ha Németh László korabeli, korhoz kötött javaslatai gyakorlati szándékúak és hatásúak is). A benne rejlő nemzeti érzés elsősorban kulturális-szellemi és morális szinten maradhat meg inspiratív erőként; ami ezen túl nemzeti aggodalomként és aspirációként mutatkozik meg, az továbbra is a kontraszelekció keltette általános társadalmi méltánytalanságérzet feltételére, talajára fog épülni.

A népi és a régi magyarság szelleme szerinti nemzeti felemelkedés, a minőségtársadalom kifejlődése nemcsak a belső, hanem a külső viszonyait is átrendezi Magyarországnak Németh László programjában. Legfőbb erre vonatkozó gondolata a Duna menti, kelet-európai kis népek „tejtestvérisége", amely egy kulturális áramkörbe vonja azokat. Az együttélésnek, együvé tartozásnak és keveredésnek (de az újkori szabadságot „kiugrasztó" középkori szabadságoknak, autonómiáknak is) alapmodellje a történeti Erdély — ezért kulcsfontosságú ennek a hagyománynak a megelevenítésével kísérelni meg az új közép-európai összefogást. A Habsburg- és a német irányultság és befolyás helyett és ellen a keleti sors- és érdekközösség kohézióját kell feltámasztani (ez az alapeszméje Németh Szekfű-tanulmányának, a kettejük közötti vitában elfoglalt álláspontjának — s erről írta később Bibó István: „Németh László koncepciója ma is gondolatébresztő, mert történelmünknek a többi kelet-európai nép történelmével való együttes végiggondolása — nem kizárólag a mi hibánkból — teljes szélességben máig sem történt meg, és tartogat még feladatokat számunkra"). A trianoni katasztrófát az anyaország nem tudta a magyarság javára fordítani; üres siránkozásával nem tudta az elszakított magyarságot ténylegesen, annak valódi szüksége szerint, az új helyzethez alkalmazkodó megmaradásában erkölcsileg, anyagilag, külpolitikailag segíteni, s nem volt képes vonzó példává, mintává magasodni vagy nemesedni, hogy új minőségvívmányaival a kelet-európai mozgástér gravitációs középpontjába kerülve, a magyarságot katalizátorrá, „véredénnyé", a minőségidea hivatásrendi hordozójává téve az egész térségben együttesen szolgálta volna a fennmaradás és a népek közötti összekapaszkodás eszményét. A magyarságnak azonban éppen ezt a kelet-közép-európai küldetést kell végre vállalnia Németh László reménye szerint, hogy eredményesen ellenállhasson a német (fasiszta) és az orosz (szocialista) birodalmi hódításnak; hogy megfelelőképpen védekezhessen ezekkel szemben, s ne zsugorodjon „csonka"-országi vagy „elszakított" helyzetében egyaránt „kisebbséggé".

Tudjuk, a magyar nép mindkét csapást szörnyűségesen megszenvedte. Csaknem fél évszázad orosz kommunizmusa után azonban újra aktuálissá váltak a Németh László által is ápolt esélyek és távlatok: a reális dunai szolidaritás, a szabadság és a megbékélés kölcsönössége. Az összefogás az új közös, tartalmas célért: az európai demokrácia nagy közös hazájába történő szerves, autonómiamegtartó, egyenrangú illeszkedésért. (*Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.*)

POMOGÁTS BÉLA

Kontinuitás és diszkontinuitás

A nagy változások idején érdemes fellapozni a régi dokumentumokat. Azokat, amelyek egy történelmi korszak hajnalán rögzítették a hivatalos állásfoglalásokat, a kulturális élet normájául szolgáló nézeteket. E nézetek hosszú évtizedeken keresztül vitathatatlanok voltak, holott mindenki jól tudja, hogy sohasem fejezték ki sem a valóságos társadalmi szükségleteket, sem valamiféle közmegegyezést. Ellenkezőleg, a vitáktól és a demokratikus kontrolltól elzárkózó szűk hatalmi elit termékei voltak, legfeljebb a vezető csoporton belül lejátszódó hatalmi harcok eredményétől kapták legitimitásukat, és céljuk legfeljebb a megszerzett vagy visszaszerzett hatalom ideológiai alátámasztása volt. Éppen ezért szükség sem volt arra, hogy kialakításukat viták előzzék meg, és valamilyen szellemi közmegegyezésre épüljenek.

A magyar kultúra élettörténetét az elmúlt négy évtizedben központi határozatok: párthatározatok, a Központi Bizottság mellett működő úgynevezett Elméleti Munkaközösség állásfoglalásai, különböző párt- és állami intézmények direktívái vagy éppen párt- és állami funkcionáriusok szóbeli utasításai szabályozták. Ezt nevezték a kulturális élet pártirányításának, majd az utóbbi években némi cinikus (ön)iróniával „kézivezérlésnek". Ezek a határozatok, direktívák és utasítások szabták meg a kulturális intézményrendszer működését, a művek befogadásának lehetőségeit, sokszor egészen vulgarizált módon, mint például az irodalompolitika évtizedeken keresztül érvényesített, úgynevezett „három t-s" preferenciális és cenzurális ideológiája, amely a szellemi jelenségeket a „támogatott", a „tűrt" és a „tiltott" kategóriák erőszakosan leegyszerűsítő rendszerében helyezte el és ítélte meg.

Az a koncepció, amely ha változó módon is, eredendő rigorozitásából kétségtelenül sokat engedve, mégis meghatározó módon érvényesült az utóbbi három évtized — a mostanában „posztsztálinista" jelzővel illetett korszak — művészeti ideológiájában és napi irodalompolitikai gyakorlatában, voltaképpen az 1956-os forradalom leverése után alakult ki, s mint ilyen, magán hordozta a restaurációs ideológiák és politikák jellegzetes bélyegét. A november 4-e után berendezkedő kormányhatalom azonban, legalábbis a kezdet kezdetén, kultúrpolitikájában nem kívánta helyreállítani a Rákosi-féle diktatúrára jellemző korábbi állapotokat, igaz, erejét és tevékenységét szinte teljes mértékben lefoglalta az, hogy a szétzilált gazdaság működőképességét valamiképpen helyreállítsa, emellett politikailag is két tűz között helyezkedett el: az egyik oldalon meg kellett mérkőznie a forradalomnak azokkal a maradék erőivel, amelyek legitimitását tevőlegesen tagadták, a másikon pedig vissza kellett vernie a rákosista erők novemberben még bizonyos eséllyel fellépő restaurációs törekvéseit.

Ilyen körülmények között a Magyar Írók Szövetsége, sőt még a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága is viszonylag széles mederben tudta folytatni tevékenységét, a két szervezet állandóan ülésezett, s kapcsolatban állt a forradalom rövid utóéletének más intézményeivel, például a munkástanáccsal vagy az egyetemisták szervezetével. Ugyanakkor folytak bizonyos, alkalmi tárgyalások az írószövetség vezetősége és a kormányszervek között, és ha voltak is

letartóztatások az írótársadalom körében, ezek nem a forradalom idején és még kevésbé az írói ellenzékben vállalt szerepet, hanem — miként azt Eörsi István, Gáli József és Sándor András esete is mutatja — már a november 4-e utáni „földalatti" sajtóban, illetve a különféle forradalmi szervezetek létrehozásában végzett tevékenységet kívánták megtorolni.

Az észrevehető változás 1956 és 1957 fordulóján ment végbe, mindőn bizonyára több politikai tényező hatására a Kádár János nevével fémjelzett kormányzat szövetséget kötött a korábbi MDP rákosista csoportjaival, ha nem is ezeknek a csoportoknak a korábbi hitelüket vesztett vezetőivel, de közép- és alsó szintű funkcionáriusaival, így az Államvédelmi Hatóság tisztikarának nagy részével. Ennek a politikai kompromisszumnak a története még tudományos kutatásra és feldolgozásra vár, azt azonban már most jelezhetjük, hogy a Kádár János körül gyülekező csoport és a Rákosi-féle „régi gárda" összefogásának egyik döntő indoka abban rejlett, hogy a berendezkedő kormányzat vészes káderhiányban szenvedett, s ha egyáltalán ki akarta építeni a maga fegyveres szervezeteit, államapparátusát és gazdasági vezető testületét, kénytelen volt a zászlaja alá engedni a régi, rákosista káderállományt. Emellett bizonyára annak is szerepe volt e súlyos következményekkel járó politikai kompromisszum kialakításában, hogy a szovjet pártvezetésen belül — éppen a magyar és a lengyel események következtében — átmenetileg megerősödtek a sztálinizmus ortodox képviselői. Ezenkívül a kínai pártvezetés mind határozottabban követelte a sztálinista ideológiai és politikai normák egyértelmű helyreállítását, és ismét fellángoltak a viták a szovjet és a jugoszláv pártvezetőség között, Moszkva revizionista eretnekséggel vádolta meg a belgrádi vezetőket, a jugoszláv pártdelegáció pedig következésképp nem írta alá az októberi forradalom negyvenedik évfordulóján rendezett nemzetközi kommunista pártértekezlet záródokumentumát.

A közvetlenül a forradalom veresége után kialakított párt- és kormányállásfoglalásokban, például az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozatában, amely a később sokat emlegetett négy tényezőben, tudniillik a Rákosi-klikk helytelen politikájában, a Nagy Imre-csoport tevékenységében, az úgynevezett „ellenforradalmi" erők fellépésében és a „nemzetközi imperializmus" beavatkozásában jelölte meg az októberi események kiváltó okait, még nincs nyoma az írótársadalom elítélésének, és arra sincs utalás, hogy a kormányzat felelősségre vonásokat készül elrendelni. Az első dokumentum, amely határozottabb bírálattal beszélt a magyar írók 1956-os tevékenységéről, az MSZMP 1957. június 27—29-i *országos értekezletének határozata* volt. Ebben a következő megállapítások olvashatók: „A pártkonferencia megállapítja, hogy az ellenforradalom, kihasználva az elméleti és gyakorlati munkában fellelhető mulasztásokat és fogyatékosságokat, átfogó támadást indított proletárdiktatúránk és annak motorja, a párt ellen a kultúra területén is. A »tiszta demokrácia«, a »teljes szabadság« hazug jelszavainak leple mögül a kulturális élet párt- és állami irányításának elvét és gyakorlatát, a születő új kultúránk szocialista tartalmát támadta. Soviniszta, nacionalista demagógiával zűrzavart teremtett, és nagyfokú színvonalsüllyedést okozott az oktatás, valamint a tudományos és művészeti élet csaknem valamennyi területén. A burzsoázia itt is a kapitalista restaurációra tört, kíméletlenül üldözve mindazt, ami kultúránkban a haladást képviselte, igyekezett megsemmisíteni proletárdiktatúránk hatalmas kulturális eredményeit."

Ezt a határozatot egész sor, az irodalmi intézményrendszer működését is megszabó kultúrpolitikai állásfoglalás követte, így 1957. szeptember 12-én az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata *Az irodalommal kapcsolatos egyes intézkedésekről,* 1958. január 21-én *A sajtó helyzetéről, feladatairól,* 1958 júniusában a Központi Bizottság Kulturális Elméleti Munkaközösségének *Állásfoglalása a „népi" írókról,* végül az egész elkövetkezendő korszak kulturális politikáját megalapozó 1958. július 25-i határozat *Az MSZMP művelődési politikájának irányelveiről,* majd fokozatosan megindultak az írók ellen vezetett politikai büntetőperek is.

Az utolsóként említett állásfoglalás már egyértelműen vállalta a kontinuitást a Rákosi-korszak irodalompolitikájával és irodalmi életével, miként a korábbi korszak megítélését elvégző pártdokumentumok is hangsúlyozottan állapították meg azt, hogy az úgynevezett magyarországi „szocializmus" a „fordulat évétől" kezdve folyamatosan fejlődött, ha a fejlődésben nehézségeket okoztak is a Rákosi körül gyülekező csoport hibái és mulasztásai. A művelődéspolitikai irányelveket rögzítő párthatározat a kontinuitásnak ezt az elvét szögezte le, midőn az 1948-as politikai fordulatot követő kulturális folyamatot egyértelműen fejlődésnek minősítette: „Irodalmi, művészeti életünkből jórészt kiszorultak a különböző burzsoá irányzatok (az öncélúság, a formalizmus), ugyanakkor széles körben ismertették meg a haladó hagyományokat. Az alkotó munkában megjelentek a szocialista realizmus első hajtásai. Ezek a szocialista realizmus szovjet, népi demokratikus és nyugati eredményeivel együtt megelevenítették a szocialista világnézethez még el nem jutott művészek realista törekvéseit is."

Ezt a fejlődést, miként a párhatározat elismerte, ugyanakkor hibás elképzelések és intézkedések terhelték meg, ezek azonban nem érintették komolyabban a „pozitív" irányú folyamatot, legfeljebb az történt, hogy „1949 és 1953 között megsértettük és részben figyelmen kívül hagytuk azt a lenini elvet, hogy »a kulturális feladatot nem lehet olyan gyorsan megoldani, mint a politikai és katonai feladatokat«", a kulturális politika nem számolt eléggé „a burzsoá ideológia mély gyökereivel, széles körű hatásával", illetve „túlsiettettük és túlértékeltük a fejlődést. Nem folytattunk állandó, következetes elvi, elméleti harcot a burzsoá ideológiai hatások ellen, a helytelen nézetek legyőzéséért, hanem gyakran megelégedtünk ezek rendeleti úton történő elhallgattatásával." Arról a pártállásfoglalás nem beszélt, hogy a magyar írótársadalom legkiválóbb alkotó egyéniségeinek elhallgattatása, a jelentékeny művek egész sorának betiltása és az irodalomra rákényszerített sematizmus, az irodalompolitika által bevezetett erőszakos kontraszelekció milyen pusztítást eredményezett.

Ehelyett az íróellenzéket vonta felelősségre, és azokat a törekvéseket ítélte el, amelyek az irodalmi kultúra elemi normáinak helyreállítását kísérelték meg: „Kezdetben a szektás eredetű hibák bírálatának jelszavával a marxista mezben jelentkező revizionista nézetek hirdetői voltak a hangadók. Később e nézetek mögött, részben ezekkel összefonódva, majd egyre nyíltabban előtérbe kerültek a leplezetlenül ellenforradalmi állásfoglalások. 1956-ban a Petőfi-körben, az írószövetségben és más vitafórumokon a revizionisták, majd a burzsoá nézetek leplezetlen képviselői átvették a vezetést, és hadjáratot indítottak kulturális fejlődésünk és szocialista kultúránk ellen. Igen fontos eleme volt ez az ellenforradalom ideológiai előkészítésének. Bebizonyosodott, hogy ahol

a párt eszméi háttérbe szorulnak, ott a szocializmus ügye kerül veszélybe. A revizionisták támadásának fő vonalai a következő irányban bontakoztak ki: Mérhetetlenül felnagyították az elkövetett hibákat, ugyanakkor elhallgatták vagy lekicsinyelték, s végül szinte teljesen elvetették kulturális forradalmunk korszakos eredményeit. Felmelegítették és »marxista« frázisokkal körítették a »művészet, a kultúra szabadsága« ósdi, liberális-burzsoá jelszavát, és e jelszó mögé húzódva, a kultúra pártosságának lenini elvét s a párt- és az állami irányítást támadták. A világnézetek közötti verseny likvidátori értelmezésével, a »demokrácia mindenki számára« jelszavának hirdetésével eljutottak az osztályharc, a proletárdiktatúra tagadásához. A nemzeti sajátosságok, a »nemzeti út« egyodalú hangsúlyozása lényegében a proletár internacionalizmus elvetését jelentette. Logikus folytatása volt ez a magyar revizionisták antimarxista nézetének az »egységes magyar nemzeti kultúráról«. A szocialista realizmus elveinek revíziója, később létezésének tagadása, az irodalom és a művészet marxista—leninista értelmezését dobta félre." A párthatározat ezt követően arra is kitért, hogy az 1955—1956-os irodalmi törekvésekkel szemben az úgynevezett „szocialista" magyar irodalom folytonosságát a november 4-ét követő politikai és ideológiai restauráció állította helyre: azok az irodalmi művek, amelyek úgymond „a szocializmus építésének talajáról ábrázolják népünk hősi küzdelmét az ellenforradalom legyőzéséért, a szocialista jövő megvédéséért". Ezek a művek — nyilvánvalóan Darvas József, Mesterházi Lajos, Dobozy Imre, Berkesi András, Molnár Géza és mások korabeli regényeiről és színdarabjairól van szó —, akkor igen nagy kritikai és társadalmi elismerésben részesültek, irodalmi díjakat kaptak, mára azonban csupán egy szégyenteljes korszak szomorú dokumentumai.

Az 1957—1958-ban közrebocsátott kultúrpolitikai állásfoglalások, igaz, a múló évtizedek során több-kevesebb korrekcióval, tulajdonképpen mindvégig meghatározták az 1956 novemberével megnyíló és 1988 májusával záruló történelmi korszak irodalompolitikáját, jóllehet, a gyakorlati művelődéspolitika — a könyvkiadás, a folyóirat-szerkesztés vagy az irodalombírálat — során sokat veszítettek ideológiai egyértelműségükből és határozottságukból. A korszak szellemi életében ugyanis — éppen az irodalompolitikával szemben — szüntelenül jelen volt az irodalom önvédelme és rejtett függetlenségi harca is, ez számos vitában, több irodalomtörténész és irodalomkritikus tevékenységében, sőt egész intézmények, például a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete vagy néhány folyóirat: a pécsi Jelenkor, a debreceni Alföld, a szegedi Tiszatáj, a régi Kritika, a Vigilia később a Mozgó Világ munkájában érvényesült. Mindazonáltal arra, hogy az 1957—1958-as párthatározatok tézisei milyen erőteljesen tartották magukat, számtalan bizonyítékot: elvi állásfoglalást, irodalomkritikai ítéletet és gyakorlati irodalompolitikai intézkedést lehetne bizonyíték gyanánt felidézni. Ezek a tézisek szabták meg *A magyar irodalom története 1945—1975* című akadémiai kézikönyv első kötetének a korszak irodalmi életéről adott összefoglalását is: *A fordulat évétől 1975-ig* című, közel kilencvenlapos fejezet tulajdonképpen mindvégig az idézett pártdokumentumok szellemiségét képviseli.

Az 1988-ban megindult politikai átalakulások, a posztsztálinista korszakkal és az 1956-os eseményekkel történt mind hitelesebb számvetés, végül az a *Történelmi utunk* című dokumentum — amelyet 1989 tavaszán az MSZMP Központi Bizottsága által kiküldött, Pozsgay Imre vezetésével működő munka-

bizottság dolgozott ki — viszont teljes mértékben átalakította az 1945 utáni korszak megítélését, s ennek keretében feladta azt a korábbi koncepciót is, amely a kontinuitás vállalására épült. Meg kell állapítanunk, hogy a szépirodalom már jóval korábban hiteles álláspontot alakított ki a kontinuitás és diszkontinuitás kérdéseiben, midőn rámutatott a Rákosi-korszaknak azokra a szörnyűségeire, amelyeket egyáltalán nem lehet a politikai rendszer alkalmi vagy szubjektivista eltorzulásával magyarázni, ellenkezőleg, magát a rendszert minősítik, magának a politikai és ideológiai struktúrának a jellegét határozzák meg. A szépirodalom a hivatalos állásfoglalásoktól merészen eltérő képet adott az 1956-os forradalom előzményeiről és lefolyásáról is: ez a kép nem a párthatározatoknak és a propagandának felelt meg, hanem az emberek köznapi tapasztalatainak, annak a történelmi képnek, amelyet a nemzet őrzött emlékezetében. Olyan szépirodalmi művekre gondolok, mint Rónay György *A párduc és a gödölye*, Sőtér István *Budai Oroszlán*, Konrád György *A cinkos*, Nádas Péter *Emlékiratok könyve* és Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című művei, vagy éppen, még korábban, Déry Tibor, Örkény István és Mészöly Miklós elbeszélései.

Irodalmunk java tulajdonképpen sohasem fogadta el az 1948 utáni korszaknak azt a megítélését, amelyet az előbb ismertetett pártállásfoglalások megköveteltek, tagadta a hivatalos nézeteket a Rákosi-korszak vagy az 1956-os forradalom minősítésében is. A kontinuitásnak egy új koncepciója van kibontakozóban, ezt a folytonosságot az 1945—1948-as koalíciós korszak, az 1949-ben hallgatásra kényszerített irodalom, az 1953—1956-os „íróellenzék", az 1956-os forradalom irodalma és a hivatalos nézetekkel, valamint a kulturális politikával küzdő későbbi szépirodalom, illetve irodalmi gondolkodás képviseli. Alighanem itt van az ideje annak, hogy irodalomtörténet-írásunk a kontinuitásnak ezt a vonulatát állítsa helyre a történeti folyamatok kutatása és leírása során. A rekonstrukciónak ez a művelete fogja bizonyítani, hogy irodalmunk java sohasem kapitulált az erőszakkal vagy manipulatív eszközökkel rákényszerített hamis nézetek előtt, végezte dolgát, ahogy lehetett, s kifejezésre juttatta a nemzet valóságos tapasztalatait és igazi törekvéseit.

KÉRI LÁSZLÓ: KIS ANATÓMIA